

M. DÁWLETOV, E. DÁWENOV,
D. SEYDULLAEVA

QARAQALPAQ TILI

SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA

8-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

*Tolıqtırılğan hám qayta islegen
basılıwı*

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 811.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D—59

Qaraqalpaq tili, 8-klass ushın sabaqlıq.
Nókis, «Bilim», 2019-j, 128 bet.

UOK 811.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D—59

**Avtorlar: Mádenbay Dáwletov,
Ernazar Dáwenov,
Dárigúl Seydullaeva.**

Sabaqlıq Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliginiń 2006-jılǵı tańlawında jeńimpaz dep tabılǵan.

Sabaqlıqtıń kirisiw, 1—2, 7—16, 24—46-paragrafları hám oqıwshılardıń til baylıǵın ósiriwge arnalǵan materiallar **M. Dáwletov**, 17—23-paragraflar **E. Dáwenov**, VII klasta ótilgenlerdi tákirarlaw, 3—6-paragraflar hám oqıw jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw **D. Seydullaeva** tárepinen islendi.

Pikir bildiriwshiler:

1. **G. Patullaeva** — NMPI oqıtıwshısı;
2. **A. Dawletova** — Nókis qalalıq 32-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı.

**Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
ijara ushın basıp shıǵarıldı.**

ISBN 978-9943-4451-3-4

© **M. Dáwletov, E. Dáwenov,
D. Seydullaeva, 2019.**
© «Bilim» baspası, 2019.

Qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwı XX ásirde baslandı. Bul dáwirde qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik-siyasiy turmısında, ekonomika hám mádeniyatında úlken ózgerisler boldı. Bul ózgerisler qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwına keń múmkinshilikler tuwdırdı. Tildin jámiyetlik xızmeti keńeydi.

Qaraqalpaq tiliniń awızeki sóylew hám jazba túrleri onıń arqa hám qubla dialektlik ózgeshelikleri tiykarında, kóbirek arqa dialektke tiykarlanıp qalıplesti. Ádebiy tildin bul eki túri házirgi waqıtta xalıqtın hár túrli turmıs tarawları — oqıw-oqıtıw, is júrgiziw, kórkem ádebiyat, ilimiy-texnikalıq ádebiyatlar, gazeta-jurnal, teatr, radio-televidenie hám t.b. tarawlarda keń qollanıladı.

Qaraqalpaq tiliniń milliy jazıwı 1928-jılǵa deyin arab álipbesi tiykarında júrgizildi. 1924-jıldan baslap «Birinshi adım», «Íqtıyarlı qaraqalpaq», «Erkin qaraqalpaq» gazetaları, 1925-jıldan mektep sabaqlıqları, 1930-jıllardan baslap «Jas leninshi» (házirgi «Qaraqalpaqstan jasları»), «Jetkinshek» gazetaları, «Miynet ádebiyatı», «Awdarısqa jalını» t.b. ádebiy jurnallardıń basılıp shıǵıwı ádebiy tildin rawajlanıwında dáslepki adım boldı.

Arab jazıwı 1928-jılı latin jazıwı menen almasıdırıldı. Al, 1940-jıldan baslap latin álipbesindegi jazıwdıń ornına rus alfavitine tiykarlangan jazıw qabıl etildi.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları gárezsizlik alıwı menen 1993-jılı óz jazıwın jańalaw haqqında sheshim qabıl etti. Qaraqalpaqstan Respublikası 1994-jıldın 26-fevralında latin jazıwına tiykarlangan jańa álipbeni qabıladı. Jańa álipbege tiykarlangan imla qaǵıydaları Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 1995-jıldın 30-dekabrindegi qararı menen tastıyıqlandı hám 1996-jılı «Bilim» baspasında kitapsha bolıp basılıp shıqtı.

Álipbe hám imlanı jáne de jetilistiriw maqsetinde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Joqarǵı Keńesi 2009-jıldın 8-oktyabrinde qosımshalar hám ózgerisler kirgizilgen nızam qabıladı. Ámelde qollanılıp kiyatırǵan álipbeniń quramına c

(u) hám ch (q) háripleri qosılıp, álipbeniń sanı 34 hárip bolıp qabıl etildi. Sonıń menen qatar e, o, ó háripleriniń imlasına ózgerisler kirgizildi. Sóz basında e, o, ó túrinde jazılıp kiyatırǵan túpkilikli sózlerdiń aldınan y, w háripleri qosılıp, ye, wo, wó birikpeleri (diftongları) túrinde jazılatuǵın boldı. Mısalı: yertek, yerkin, yeki, Yernazar; wol, wotar, won, Wospan; wót, wónim, wóner, Wótegen t.b.

Biraq, bul jazıw sózlerdiń jazılıwın biraz qıyınlastırıp jiberdi. Sonlıqtan jámiyetshiliktiń pikirleri esapqa alınıp, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Qaraqalpaqstan Respublikası Nızamına qosımshalar hám ózgerisler kirgiziw haqqında 2016-jılı 10-iyunda qarar qabıl etti. Qabıl etilgen qarar boyınsha álipbe hám imlaǵa tómendegi ózgerisler hám qosımshalar kirdi:

1) «túpkilikli sózlerde sóz basında e, o, ó háripleriniń aldınan y hám w háribi qosılıp, ye, wo, wó birikpesi túrinde jazıladı» degen ózgeris alıp taslandı;

2) qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgesheligin bildiretuǵın A'a', O'o', U'u', G'g', N'n', I'i' seslerin tańbalaytuǵın háriplerdiń qaptalındaǵı apostrof belgileri alıp taslanıp, akut belgisine (Áá, Óó, Úú, Ğğ, Nń, Íı) ózgartildi;

3) házirgi hárekettegi dawıslı I'i' hárbindegi apostrof alıp taslanıp, Íı túrinde, yaǵnıy bas háribi akut belgisi menen Í, kishi háribi akutsız ı túrinde jazılatuǵın boldı.

Sońǵı dáwirde qaraqalpaq tiliniń Mámleketlik til huqıqına iye bolıwı hám respublikamızdıń gárezsizlikke erisiwi tilimizdiń rawajlanıwına úlken tásir jasadı. Qaraqalpaq hám ózbek tilleri usı aymaqtaǵı oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın klaslarda Mámleketlik til retinde oqıtılatuǵın boldı. Bul jaǵdaylar qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik xızmetiniń keńeyip, rawajlanıwınan derek beredi.

Qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı, tiykarınan, eki túrli jol menen — ishki múmkinshilikler hám sırtqı tásir arqalı iske asadı.

I. Qaraqalpaq tiliniń leksikası óziniń múmkinshiliklerin paydalanıw arqalı tómendegi jollar menen rawajlanadı:

1) túpkilikli qollanıw júrgen túpkilikli sózlerdiń mánisi keńeyip, jańa mánige iye boladı. Mısalı: miynet, awdarıspaq,

qatnas, jarıs, güres, baylanıs, bay (bay xojalıq), jol (suw jolı, hawa jolı) t.b.;

2) tıpkiplikli qollanılıp kiyatırğan sózlerimizdi termin retinde paydalanıw jolı menen, mısalı: ses, buwın, túbir, túbir sóz, sóz dizbegi, baspaxana t.b.;

3) awdarma jasaw arqalı, mısalı: shıǵarma (сочинение), húrmet taxtası (доска почета), kúndelik (дневник) t.b.;

II. Qarım-qatnas nátiyjesinde basqa tillerdiń (arab-parsı, rus t.b.) tásiiri arqalı sózlik baylıq hám t.b. tarawlar rawajlandı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qaraqalpaq ádebiy tili qay waqıttan baslap rawajlana basladı?
2. Qaraqalpaq tili óziniń rawajlanıw dáwirinde qanday álipbelerdi qollandı?
3. Buringı hám házirgi latin álipbeleri qashan qabıl etildi hám házirgi latin álipbesinde neshe hárıp qabıl etilgen, qaysı hárıpler qaraqalpaq tiliniń ózine tán seslik ózgesheligin belgileydi?
4. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramı qanday jollar menen rawajlanadı?
5. Qaraqalpaq tiliniń leksikası, fonetikası, grammatikası hám puntuaciyası qaysı tillerdiń tásiiri arqalı rawajlangan?

VII KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

MORFOLOGIYA

Kómekshi sóz shaqapların tákirarlaw

Tákirarlaw ushın sorawlar:

1. Sóz shaqapları neshe bólinedi? Olardı atap aytıń. Solardan mánili sóz shaqapları hám kómekshi sóz shaqapların ajratıp aytıń.
2. Ne ushın olar mánili sóz shaqapları hám kómekshi sóz shaqapları dep ataladı? Qısqasha túsiniń beriń.
3. Tirkewishler qanday grammatikalıq mání hám xızmetlerde qol-lanıladı?
4. Dánekerlerdiń neshe túri bar? Olar gápte qanday xızmetlerdi atqaradı?
5. Janapaylar qollanıw mánilerine qaray neshe túrge bólinedi hám olar gápte qanday xızmetlerdi atqaradı?

1-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqıń. Dáslep tolıq mánili sóz shaqabına, soń kómekshi sóz shaqabına ajratıp aytıń.

Awıl, terek, toǵaylıq, suw, paxta, deyin, sheyin, tuwralı, haqqında, alma, erik, aǵash, úlken, sarı, jaqsı, shıraylı, hám, jáne, taǵı, biraq, lekin, joqarı, tómen, az, kóp, otır, tur, júr, oqıydı, isleydi, sebebi, óytkeni, sonlıqtan, men, sen, ol, qayda, qashan, on bes, mın, júz t.b.

2-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kómekshi sózlerdiń astın sızıp, qaysı túri ekenin hám gápte qanday grammatikalıq xızmet atqarıp kelgenin túsindiriń.

1. Artıq aǵa menen Atamurat kólden shıǵıwdan-aq toǵay-ǵa qaray baǵdar aldı. 2. Kún ádewir basılıptı, tek jaǵımsız samal esip tur. 3. Gúzde hám qısta kekliklerge jem jetispeydi, sonlıqtan olar joldan ótip qorıqqa kelip jigildik hám basqa da nárseler menen awqatlanadı. (V.B.) 4. Tap usı jer-den baslap, ańǵardıń baǵdarı menen tawǵa qaray sozılıp ketetuǵın qorıq toǵayı baslanadı. 5. Bala soqpaq penen úyler

tárepke qaray juwırıp ketti, ol avtolavkanıń kiyatırǵanın xabarlaǵısı keldi. (*Sh.A.*) 6. Tek tóbesi ǵana gújimdey búrkelip, kógis bolıp turadı. (*N.O.*) 7. Jay pitken soń kóp uzamay-aq oǵan kirip aldıq. (*T.Q.*)

3-shınıǵıw. Kómekshi sózlerdi ajıratıp, kóshirip jazıń. Olardıń mánisi hám ǵáptegi qollanıw xızmetleri boyınsha túsiniń beriń.

Biraq, lekin, menen, ushın, sayın, keyin, soń, hám, jáne, da, de, ma, me, taǵı, taǵı da, jáne de, tek, ǵana, ǵoy, sebebi, sonlıqtan, óytkeni, haqqında, jóninde, tuwralı, arqalı, deyin, sheyin, beri, berli, göre, basqa, tısqarı, qaray, qaramastan, degen menen, sonda da, eger de, ya, yaki, ǵa, ǵáhi, ári, birese, birde, aq, ǵoy.

Tirkewishler	Dánekerler	Janapaylar
Ushın, ...	Lekin, ...	Tek, ...

Modal, tańlaq hám eliklewish sózlerdi tákirarlaw

Tákirarlaw ushın sorawlar:

1. Qanday sózler modal sózler dep ataladı? Mısallar keltiriń.
2. Modal sózler ǵáp aǵzası bola ala ma? Eger ǵáp aǵzası bolsa, qanday aǵza dep ataladı? Mısal keltiriń.
3. Tańlaq sózler qanday sózlerdiń toparına kiredi?
4. Tańlaqlar mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
5. Qanday sózlerge eliklewish sózler delinedi? Mısal keltiriń.
6. Eliklewish sózlerdiń túrlerin aytıń.

4-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Modal, tańlaq hám eliklewish sózlerdi tawıp, olardıń ǵáptegi mánisi hám sintaksislik xızmetlerin anıqlań.

1. — Xalqımızdı sonsha dárejede páske taslay bermeńiz ...
Máselen, siz xalıqtıń balalarına at qoyıwdaǵı dástúrin umıttıńız ba? Máselen, ul balalarına Alpamıs, Qoblan, Maman, Aydos, Ernazar... dep qoyadı, qızlarına Gúlayım, Arzayım, Barshın... dep at qoyadı. Bul da, demek, izbe-

izlikti saqlap, ótmishtegi batır anaların eń bolmasa atı arqalı eslew hám kelesi áwlad arasınan sonday batırlar, danalar payda bolıwın kúsew goy.

— Ooo ... Bazı xalıqlardıń dúnyaǵa úlgi bolatuǵınlarınıń tıp mánisi endi sanama jetti...

— Menińshe, adamǵa kerek úsh adamnıń biri basshı adam. Biraq, úsh nársese bolıwı tiyis: «Aqıl, bilim, parasat». Bul úsh nárseniń qaysısı jetispese de, onday basshınıń tabanı tayǵaq, tili sıypaq keledi. Sol ushın hárbirińiz óz basshıńız jóninde oylanıp kórińiz.

Átteń, kóp islerdi babalarımınıń basqan izine usata almay kúyinemen... (T.Q.)

2. Jolǵa jaqın büklerden ushqan qırǵawıllarǵa bazda atlar- dıń qulaqları selteń etedi. (T.Q.)

3. Wah, átteń-ay. Múmkin, bir qolaysız jaǵday bolǵan shıǵar. Alıstan buwdaq-buwdaq shań kórindi. (Sh.A.)

GÁP AǴZALARÍN TÁKIRARLAW

Tákirarlaw ushın sorawlar:

1. Gáp aǵzaları neshege bólinedi? Olardı atań.
2. Ne ushın gáp aǵzaları bas aǵzalar hám ekinshi dárejeli aǵza- lar bolıp bólinedi?
3. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları qanday túrlerge bólinedi? Solar- dan qaysı aǵzalar bayanlawıshqa qatnaslı, qaysı aǵza baslawısh- qa qatnaslı bolıp keledi?
4. Toliqlawısh hám pısıqlawısh bayanlawıshtı (is-háreketlerdi) qan- day mánilerde sıpatlaydı? Olardıń is-háreketti sıpatlaw máni- lerine qaray sorawların aytıń, mısallar keltiriń.
5. Toliqlawıshlar, kóbinese qaysı sóz shaqapları arqalı bildiriledi? Mısallar keltiriń.

5-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáplerdegi bas aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám tariyxıy waqıyanıń bolǵan dáwirin bayanlap, mazmunın sóylep beriń.

ERNAZAR ALAKÓZ

Ernazar alakóz — teńi-tayı joq xalıq qaharmanı. Bul haqqında kórnekli tariyxshı alım akademik Sabır Kamalov

«XVII — XIX ásirlerdegi qaraqalpaqlar» degen miynetinde ayqın dálillep kórsetken. Sebebi, gárezsizlik ushın bolǵan gúresler hárbir xalıqtıń tariyxınıń tiykarı. Al, Maman biy menen Ernazar alakóz qaraqalpaqlardıń gárezsizligi jolında ólimge basın tikken xalıq batırları edi.

Aydos biy haqqında xalıq ańızlarında hár qıylı pikirler ayılǵan. Bul ańızlarǵa qaraǵanda Aydosıń qol-qanatı, tiregi eki inisi — Begis penen Mırjıq bolıp, olar, shınında da, batır adamlar bolǵan.

Aydosıń ármanların iske asırıw ushın gúresken adam Mırjıqtıń balası Ernazar alakóz.

Ernazar — ismi, alakóz — onıń laqabı. Ol sonday túr-túsi kelisken, palwan adam bolǵan. Adamlar onıń batırlıǵınan ǵana emes, bálki kózqarasınıń ózinen aybınatuǵın bolǵan. Alakóz laqabı onıń kóziniń janıp turǵan ótkirliǵı ushın berilgen. Ol ákesinen jaslay jetim qalıp, anası Qumardıń tuwısqanı — dayılarınıń qolında tárbiyalanǵan. («E.Q.»)

6-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaların tawıp, olardıń sorawlarına qaray ekinshi dárejeli aǵzaların qaysı túri ekenin hám qaysı sóz shaqabınan bolǵanın anıqlań.

1. Ráwshan sharwalar menen ashıqtan-ashıq sóylesti. (*J.A.*)
2. Mina jaqta studentlerdiń zawıqlı dawısı esitiledi. (*I.Y.*)
3. Ol joldasları menen biraz oylastı hám keñesti. (*J.A.*)
4. Kópshilik Ábdimurattan shıǵıp sóylewdi ótinish etti. (*T.Q.*)
5. Qosıbay tórde kópshikti oń jaq shıǵanaǵına dastanıp jatır. (*K.S.*) 6. Ol barlıq ıqlası menen ǵawashalarǵa súysinip qaradı. (*Ó.X.*) 7. Jalqawǵa is buyırsań, ózińe aql úyretedi. (*Q.n.m.*) 8. Ana tiliń — seniń bul dúnyanı túsiniwiń ushın kóp sıyqırlı gilt. Ana tili joq, ana jurtı joq insan — bul dúnyanıń ógey perzentı. (*T.Q.*)

7-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerdegi pısıqlawıshlardıń astın sızıń. Olardıń ózi qatnaslı aǵza menen qanday mánide baylanısqanın, sorawların hám pısıqlawıshtıń qaysı túri ekenin túsindirizi.

1. Toǵaylıqtan ótip, qamıslıqtıń arasına keldik. (*Á.Sh.*)
2. Kózlerinen ushqın atıp turǵanday seziledi. 3. Ol adamlar-

dın pikirin tınıq tınladı. 4. Dárya suwı qara-qoqshıllaw, áste ağıp tur (*M.S.*) 5. Tóresh kátiniń ústinde otırıp kóp oylandı. (*N.D.*) 6. Seydan qamıs ákeliwge shıqtı. (*I.Y.*) 7. Ol qısınıp terley basladı. 8. Jigit oğan jorta kewil awdarmadı. (*T.Q.*) 9. Berseń alasań, ekseń orasań. (*Q.n.m.*)

DÓRETIWSHILIK TEKST HÁM SHÍĠARMA

§1. Tekst haqqında túsinik

Mánilik jaqtan izbe-iz baylanısqa sóylew birlikleriniń jıyınıǵına **tekst** dep ataladı.

Tekst ataması latınnıń *textus* (qurastırıw) sózinen alınǵan.

Teksttiń dúzilisi hár túrli boladı. Ol óz aldına qollanılǵan eki yamasa birneshe gáptiń baylanısınan quralǵan bir abzactan yaki birneshe abzaclardıń jıyınıǵınan dúziledi.

Teksttiń quramına kirgen gáp hám abzaclardı mánilik jaqtan baylanıstırıwda intonaciya, sózlerdiń hár bir abzacta tákirarlanıwı, sinonim sózler, almasıqlar hám dánekerler qatnasadı. **Mısalı:**

Atlar sol sestı esitip qalǵanday dárriw kúnge arqasın ısıtıp azmaz turadı **da**, **suwǵa** jáne awzın basadı.

Suwǵa ábden qanǵan **jılqılar** asıqpay jolǵa shıǵıp aladı **da**, seyisxanaǵa qarap tasırlasıp shawıp ketedi.

Olar quyırqların kóterip, **arman-berman**, **ersili-qarsılı** eleslep júrip kisnep, tanawların kóterip oynaqlaydı. (*Sh.A.*)

Bul keltirilgen tekst eki abzactan dúzilgen. Teksttiń bólekleri — abzaclardı mánilik hám grammatikalıq jaqtan baylanıstırıwda mısalda dıqqat etilgen sózlerdiń tákirarlanıwı, sinonimler, almasıqlar qatnasqa.

Házirgi kórkem shıǵarmalarda tekst kóbinese monolog (jeke adamnıń sózi) hám dialog (eki yamasa birneshe adamnıń sózi) formalarında dúziledi.

8-shınıǵıw. Tekstlerdi oqıń. Olardıń qaysı stilge qatnaslı ekinin hám hár bir teksttegi gáplerdiń, abzaclardıń qalay baylanıp kelgenin anıqlań.

I

Áy meniń qutlı dalam, házir jıyın-terimnen keyin dem alıp atırsań. Házir bul jerlerde adamlardıń dawısı esitilmeydi. Sen óz qoynında ósip-óngen ırısqa-nesiybelerdi adamlarǵa berip turgannan keyin ayaq-qolın bawırına alǵan hayalday bolıp kósilip jatırsań. Sen ele adamlar súrimge shıǵaman degenshe usı taqılette dem alıp jata bereseń. Házir bul átirapta sen hám men barman. Basqa heshkim joq. Sen meniń barlıq ómir tariyxımdı bileseń. Búgin men Subanqul menen Jaynaqtıń hám Áliymannıń ruwxın eske alıp, olardıń haqqına tájim berip iyiletuǵın kúnim. Házirshe men tiri júrgenlikten, olardı heshqashan yadımnan shıǵarmayman. (Sh.A.)

II

Adamnıń nan haqqındaǵı mashqalaları máńgilik hám sheksiz mashqalalar. Xalıq eń áhmiyetli hám strategiyalıq ónim bolǵan onı áyyemnen-aq hámme nárseniń tiykarı dep kiyatır. Házirgi waqıtta dán tiykarǵı mashqala. Azıq-awqat baǵdarlamasın orınlaw, xalıqtı azıq-awqat ónimleri menen támiyinlewdi ádewir jaqsılaw boyınsha keshiktirmeytuǵın wazıpanı sheshiw dán jetistiriwge oǵada úlken dárejege baylanıslı.

Bul sózsiz qıyın, biraq orınlanatuǵın wazıypa. («E.Q.»)

9-shınıǵıw. Teksti kóshirip jazıń. Teksttegi gáplerdiń hám abzaclardıń quramındaǵı baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń hám olardıń qanday xızmet atqarıp kelgeni haqqında túsiniń beriń.

«Taslaq» bólimindegi jumıs pitkende, kún uyasına qonıp edi. Aldı kesh bolsa da Bekimbet «Mayshı jol»ǵa qaray júrip ketti. Bundaǵı oyı óziniń kapitanga bergen buyırǵı waqtında orınlanadı ma, joq pa sonı biliw edi. Eń baslısı, balıqshılar menen bir tósekte jatıp, olardı jigerlendire túsiwdi de oyladı.

Ol «Mayshı jol»ǵa el jata keldi. Qoslardıń otı óshken sirá, bári de uyqılap, dem alıp atırǵan bolıwı kerek. Bul gezde Nurımbet maydangá shıǵıp, qarawıllıq etip edi. Bekimbettiń motorınıń dawısını tanıp, ózi qarsı aldı. (Ó.A.)

10-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Berdaq shayır haqqında ózlerińizdiń esitken hám bilgenlerińizdi qosıp sóylep beriń.

BERDAQ ĞARGABAY ULÍ

Qaraqalpaq xalqınıń ullı dana shayırı Berdaq Ğargabay ulı 1827-jılı tuwıldı. Shayırdıń ıras atı Berdimurat, Berdaq ádebiy laqabı.

BerdAQ jaslıǵında awıllıq mektepti pitkerip, mediresege oqıwǵa kirgen. Biraq, joqshılıqtıń saldarınan onı pitkere almaǵan. Shayır óziniń awır turmıs jaǵdayı haqqında: «Jaz keler me» degen qosıǵında tómendegishe táriyipleydi.

Tamaǵım joq isherge,
Kóligim joq kósherge,
Tósegim joq tóserge,
Biz sorlıǵa jaz keler me.

Kósilip jatar úyim joq,
Iyinge tartar kiyim joq,
Toqlardan bizge buyım joq,
Men sorlıǵa jaz keler me.

BerdAQ shıǵarmalarınń túrleri oǵada kóp, hár tárepleme bay. Berdaqtıń shıǵarmalarınń ózine tán ózgeshelikleri onıń demokratiyalıq, optimistlik ideyalardı jırlawında kórinedi.

BerdAQtıń mayda qosıqlarınıń da, ásirese, poemalarınń tariyxıy áhmiyeti úlken. Sebebi, Berdaq qaraqalpaq xalqınıń ózi jasaǵan zamandaǵı siyasiy-jámıyetlik turmısınıń real súwretin basqa jazıwshılardı qaraǵanda tolıǵıraq hám durıs kórsete bildi. Demek, Berdaq qaraqalpaq xalqınıń ullı dana shayırı edi. Sonlıqtan, Ótеш shayıır «Ótti dúnyadan» qosıǵında tómendegishe súwretleydi:

BerdAQ edi shayırlardıń danası,
Sózine iyildi adam balası,
BerdAQ dep quwanar xalıqtıń arası,
Ol da qosıq aytıp ótti dúnyadan.

11-shınıǵıw. Qosıqtıń tekstin oqıń. Mazmunın túsiniń alıń. Teksttiń mazmunınan paydalanıp, «Gúz kórinisi» degen temada yamasa «Awıldaǵı gúz» degen temalardıń birin tańlap tekst dúziń.

GÚZ KÓRINISI

Jıl qusları inturist bolıp,
Hindstanǵa ushıp baratır.
Terimshi gúz ánjamın kórip,
Atızlarǵa qurdı aq shatır.

Salqın lebiz enip jerlerge,
«Miyet súygish» nasoslar tındı.
Atlanısqa tayar pillerdey,
Konbaynlar sapqa dizildi.

Gúz boyadı «namazshamlarǵa»,
Erik baǵlardıń usha basların.
Shıǵır tallar tınıq suwlarǵa,
Únilisip tarar shashların.

Házirshe júz qol terimshiler,
Bul tek baslaması degendey.
Avtobuslar kárwanı keler,
Qala awılǵa kóshkendey.

(I.Y.)

§2. Dialog hám onıń irkilis belgileri

12-shınıǵıw. Úzindini oqıń. Bul úzindiniń neshe adamnıń gápi ekenligine hám onıń qanday gápke uqsas keletuǵınlıǵına dıqqat etiń, qurılısı boyınsha qanday gáp ekenligin anıqlań.

— Há jeńge, bul men. Qorıqpa! — dedi ishke kirgen adam.

— Endi tanıdıńız ba, meniń kim ekenligimdi? Onıń sorawına birazǵa shekem hesh bende juwap qaytarmadı.

— Tanıp tursız ǵoy meniń kim ekenligimdi? — dedi ol taǵı.

— Ne qılamız tanısaq? — dep gúńk etti darganıń hayalı.

— Is qıstaw!...

- Jumısıńdı ayt sonda?
- Usı úydegi jeńgey kerek edi.
- Bul úyde jeńgey ekew.
- Qaysısı sonıń?
- Tómennen kelgen jeńgeydi aytaman.
- Awa, ayta ber, — dep shırt ete qaldı Sahibjamal sol máhálde.
- Meniń nege kelip turǵanımdı bilersiz deymen?
- Heshqanday. Biyxabarman. Ne ózi?
- Bir zárúr jumısım bar deppedim?
- Awa, awa! ... Aytıp edińiz. Ne islewim kerek? — dep hawalaqlandı Sahibjamal.
- Sabır qılıń azıraq, — dedi de Sahibjamal urman-purman kiyinip, onıń izine eriw menen boldı. (Ó.X.)

Eki yamasa birneshe adamnıń sóylesiwine **dialog** dep ataladı. Dialoglar gáp túrinde beriledi. Dialogtaǵı hárbir adamnıń soraw-juwap túrindegi gápi **replika** delinedi.

Dialogta ayılǵan hárbir adamnıń gápi jańa joldan baslanıp jazıladı da, aldınan sıızıqsha qoyıladı. Soraw-juwap túrindegi gáplerden keyin ayılıw maqsetine qaray noqat, soraw, úndew belgileri qoyıladı. Eger dialoglar tuwra gáp bolıp kelse, tuwra gápke qatnaslı irkilis belgileri qoyıladı. Mısalı:

- Aysholpan, Joldastı qorqıtıp alarmız, júr kettik.
- Erte emes pe?
- Aeroportqa jayaw jetemen degenshe kóp waqıt ótedi.
- Júr endi.
- Jaqsı, baramız, — dedi Joldas.
- Aǵań kiyatır.
- Aǵam?
- Awa, aǵań kiyatır.
- Qayda?
- Joldas bunnan keyin úndemedi. (J.A.)

13-shınıǵıw. Oqırnı. Dialog gáplerdiń neshe adamnıń qatnası arqalı dúzilgenin, neshe replikalıq gáp bar ekenin hám ayılıw maqsetine qaray qanday irkilis belgileri qoyılıp kelgenin aytırnı.

Aqırında jol ashılıp mashinalar óz baǵdarı menen júre basladı.

— Siz ne qılıp tursız, avtobusınıız ketip qaldı ǵoy?
— dedi maǵan Bektemir.

— Men sizge kelgen edim.

— Kelgeniń jaqsı, qonaqtan qashpaymız, — dedi kórisip atırıp.

— Sizde jumısım bar edi, Báke? — dedim onı húrmetlep.

— Jol dúzetiushilerdiń Tájikstanǵa baratırǵaninan siziń xabarınıız bar ma?

— Esitiwim bar.

— Olay bolsa, Pamirge ketpesińizden burın siz benen sóylesip almaqshı edim.

— Kelgenińiz bir ájep bolǵan eken daǵı, — dedi ol maǵan.

— Biraq, men Pamirge barmayman, men tuwralı gazetaǵa jazıwdıń keregi joq.

— Nege barmaysız? Jumıs kóp pe? Yamasa úyde naqolay jaǵday bar ma?

— Qanday jumıs bolsın. Joldıń jaǵdayın ózińiz kórip júrsiz. Al endi úyde bolsa? — dep ol qaltasınan papiros alıp, jım-jırt bolıp qaldı.

— Úyde de, qalay da basqalardaǵı sıyaqlı jumıs tabılıp qaladı ǵoy. Sóytse de Pamirge barmayman. (Sh.A.)

14-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dialog túrindegi gáplerge dıqqat etip, olarǵa irkilis belgileriniń qoyılıw sebebin túsindirıń.

Bunnan keyin aqsaqal lám-mim dep úndegen joq. Birazǵa shekem úy-ishi jım-jırt boldı. Bir waqıtta qara saqallı kisi:

— Bul adam sennen birneshe kóylek burın tozdırǵan adam. Aqsaqaldıń tilin al, — dedi.

— Biz ele hesh nárseniń basına bargan joqpız.

— Jası úlken adam menen salǵılaspı dedim ǵoy.

— Ol sizlerdiń paydańız. Xalıqtıń talabı.

Aqsaqal maldas qurıp otırdı da birden:

— Xalıq degenimiz — siziń menen bizler. Mına otırǵan qara kózler. Gúllán sharwalar. Barlıq adamlar, — dedi.

— Olay bolsa sol xalıqtıń basshısı men.

— Onda meniń dawam joq.

— Dawań bolmasa, xalıqtıń qula dalaǵa taslaytuǵın dımı da joq. Túsindiń be!... Biz búgin Dáwqarada bolsaq, erteń teńiz boyındamız, arǵı kúni kóshemiz. Adım jerde mektep salǵanday hal joq. Mektep ushın altı qanat úy berip qoyıppan, erteń tiktirip beremen, — dedi gápti shorta kesip. (Ó.X.)

SHÍǴARMA JAZÍWDÍŇ TEORIYASÍ HÁM ÁMELIYATÍ

§3. Shıǵarma jumısı haqqında túsiniń

Shıǵarma jumısı — dóretiwshilik miynettiń eń joqarǵı kórinisi. Onda aqılıy miynet sáwlelenedi. Shıǵarma jumısı oqıwshılardıń sanasında bilim hám kónlikpe payda etedi, óz pikirlerin izbe-iz bayanlaw ushın tájiriybesin arttıradı.

Shıǵarma jazdırıw oqıwshılardıń bilim dárejesin tekseriwde úlken áhmiyetke iye. Shıǵarma jazıw arqalı oqıwshılardıń til baylıǵı, jazba sawatlılıǵı, bayanlaw sheberligi, erkin pikirlewı, sózlerdi hám irkilis belgilerin orınlı qollanıwı, sonday-aq, túsiningin tıńlawshıǵa jetkerip beriw qábileti artadı.

Shıǵarma jazıw ushın eki basqıshta jumıs alıp barıladı:

1. Shıǵarmanıń qaralama nusqasın tayarlaw.
2. Shıǵarmanı aq qaǵazǵa kóshirip jazıw.

Shıǵarmanıń qaralama nusqası jumıstıń dáslepki basqışında orınlanganı ushın, onda sózler óshirilgen, yaki basqa sóz benen ózgeretilgen, abzaclardıń ornı kóshirilgen bolıwı múmkin, biraq bular shıǵarmanı tekserip atırǵanda názerden tısqarı bolıp, bahalawda esapqa alınbaydı. Ayırım jaǵdaylarda shıǵarmanıń taza betke kóshirilgen nusqasında túsiniksiz gápler, abzaclar yaki sózler bolsa, onday jaǵdayda shıǵarmanıń qaralama nusqası salıstırıladı hám qaralamadaǵı durıs jazılǵan gápler, abzac yaki sózler esapqa alınıwı jaǵdayları da ushırasada. Shıǵarmanıń qaralama nusqasında da joba

düzilip, pikirler izbe-izligi saqlanadı, sonlıqtan shıǵarmanın qaralama nusqasın hâdden tıs boyap, itibarsız jazıwǵa bolmaydı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ne ushın shıǵarma «dóretiwshilik miynettiń ayrıqsha kórinisi» dep ataladı? Ol qalay dóreydi?
2. Oqıwshı shıǵarma jumısın ne ushın jazadı?
3. Shıǵarma jumısı qanday basqıshlardan turadı?
4. Shıǵarmanıń qaralama nusqasınıń zárúrligi qanday?

15-shınıǵıw. «Ana Watanım — Qaraqalpaqstanım!» temasında qısqa kólemli shıǵarma jazıń.

16-shınıǵıw. «Edige qaraqalpaq xalıq batırı» temasında awızsha sóylep berıń.

Úyge tapsırma. Shıǵarma jumısın jazıw ushın ádebiy gúrriń oqıń hám shıǵarmanıń qaralama nusqasın jazıń.

§ 4. Shıǵarma jumısınıń mazmunı boyınsha túrleri

Shıǵarma jumısı mazmunı boyınsha úsh túrge bólinedi:

1. Ádebiy temadaǵı shıǵarmalar.
2. Ádebiy-dóretiwshilik temadaǵı shıǵarmalar.
3. Erkin temadaǵı shıǵarmalar.

1. Ádebiy temadaǵı shıǵarmalarda ádebiy dóretpeler yaki ondaǵı qaharmanlar haqqında jazıladı. Bunday temadaǵı shıǵarmalar ádebiyat sabaqlıǵında berilgen hám oqıtıwshı tárepinen túsindirilgen temalar boyınsha ótkeriledi.

2. Ádebiy-dóretiwshilik temadaǵı shıǵarmalardı ádebiyat sabaqlıǵında ótilgen maǵlıwmatlarǵa oqıwshınıń jeke pikiri, jeke kózqarası qosılıp súwretlenetuǵın shıǵarmalar kiredi. Yaǵnıy, oqıwshı shıǵarmadaǵı waqıyalardı yaki ondaǵı qaharmanlarǵa óz túsiniǵı boyınsha qatnas jasaydı, olardı óz betinshe talqılaydı.

3. Erkin temadağı shıǵarmalar ádebiyat sabaqlıǵında berilmegen, oqıw baǵdarlamasında keltirilmegen temalar boyınsha jazıladı. Bunday shıǵarmalarda oqıwshınıń belgili bir temaǵa sáykes bilimleri, tárbiyası, pikir júrgiziwi, dúnyaǵa kózqarası, túsiniǵı sáwlelenedi. Erkin temadağı shıǵarmalarda oqıwshınıń bir tema boyınsha basqa pánlerden de alǵan bilimleri beriledi.

Soraw hám shınıǵıwlar:

1. Shıǵarma jumısı mazmunı boyınsha qanday túrlerge bólinedi?
2. Qanday shıǵarmalardı ádebiy temadağı shıǵarmalar dep ataymız?
3. Ádebiy-dóretiushilik temadağı shıǵarmanıń ádebiy shıǵarmadan ózgesheligi nede?
4. Erkin temadağı shıǵarmalardı qanday talaplar qoyıladı?

17-shınıǵıw. Shıǵarma jumısınınń túrleri, olardıń bir-birinen ózgesheligi boyınsha ilimiy tekst tayarlań.

18-shınıǵıw. Ádebiyat sabaǵında jaqın arada ótken tema boyınsha ádebiy shıǵarma jazıń.

§5 Shıǵarma jumısınınń jobası hám oǵan qoyılatuǵın talaplar

Teńizde ketip baratırǵan kemeler qırdağı mayaqqa qarap ózlerine jol belgileytuǵını sıyaqlı shıǵarma jazıp atırǵan oqıwshı da belgili bir joba tiykarında ózleriniń pikir hám qábiiletlerin aq qaǵazǵa túsiredi. Sonlıqtan, joba shıǵarmanıń tiykarǵı bólimlerinen biri bolıp esaplanadı.

Jaqsı dúzilgen joba shıǵarmanıń izbe-izligin támiyindeydi. Oqıwshı joba tiykarında qaysı pikirden keyin qaysın jazıw kerekligin anıqlastırıp, soǵan qaray jazba jumısın baǵdarlaydı.

Shıǵarmanıń jobası eki túrli boladı: ápiwayı hám quramalı. Ádette, erkin hám dóretiushilik temalardaǵı yamasa anıq bir jazıwshı yaki shayırdıń dóretiushiligin bahalaytuǵın shıǵarmalarda da ápiwayı túrdegi joba

düziledi. Bunday jobadağı hár bir bólim (bánd) iqsam hám ápiwayı gáppler menen beriledi, yaǵnıy mánili gáppler, xalıq naqıl-maqalları, hikmetli sózler qollanıladı.

Ápiwayı kórinistegi shıǵarma jobaları arab cıfları menen belgilenedi hám olardan keyin noqat belgisi qoyıladı. Eger de jobada keltirilgen gápplerdi 1), 2), 3), ... arab cıfları menen belgilep bolǵannan keyin jabıwshı qawıs penen yamasa a), b), d), ... alfavit tártibinde izbe-izlik penen belgilep kórsetilse, olar qátege esaplanadı. Al, joba sózinen keyin qos noqat belgisin qoyıw maqsetke muwapıq, sebebi ol sóz ulıwmalastırıwshı, túsindiriwshı hám izbe-izlikti támiyinlewshı sóz, joba sózinen keyingi keletuǵın gáppler jobanı daralap túsindiriwshı, onıń maqsetine boysınıwshı semantikalıq jaqtan dawamı esaplanadı.

Úlgi:

Tema: Meniń eń jaqın dostım

J o b a :

1. Adam adamǵa dos hám miyriban.
2. Dos basıńa is túskende sınıladı.
3. Doslarıń ishinde bir dostıń bolsın.

19-shınıǵıw. Ózlerińiz unatqan ádebiy shıǵarmadan ádebiy-dóretiwsilik tema boyınsha ápiwayı tárdegi joba dúziń.

Quramalı joba mazmunı ápiwayı jobalardan «Kiri-siw», «Tiykargı bólim», «Juwmaq» sıyaqlı ózine saykes izbe-izlik penen dúziliwi arqalı ayırılıp turadı. Bunnan tısqarı, bunday kórinistegi jobalar hár bir bólimnen soń jáne de bólekshelerge bóliniwi múmkin. Onıń irkilis belgilerińiń qoyılıw tártibi tómendegishe:

Úlgi:

Tema: «Edige» dástanında qollanılgan teńewler

J o b a :

- I. Kiriw. Teńewler haqqında túsiniw.
- II. Tiykargı bólim:

1. Dástanda haywanatlarga baylanıslı qollanılgan teńewler.

2. Dástanda quslarga baylanıslı qollanılgan teńewler.

3. Dástanda ósimliklerge baylanıslı qollanılgan teńewler.

III. Juwmaq.

Eger de tiykargı bólimnen keyingi bólimsheler a), b), d) ... sıyaqlı háripler menen belgilenip, sońınan jabıq qawıs qoyılsa, onda hárbir gáptiń aqırına noqatlı útir belgisi qoyıladı, al sońgı gápten keyin noqat belgisi qoyıladı. Onıń sxeması tómendegishe:

Tema: _____

J o b a :

Kirisiw. _____

Tiykargı bólim:

a) _____;

b) _____;

d) _____.

Juwmaq.

20-shınıǵıw. Berdaq shayırdıń «Aydos baba» poeması boyınsha quramalı türdegi joba dúziń.

21-shınıǵıw. Toparlarga bólinip, barlıǵıńız biletuǵın ádebiy shıǵarma mazmunı boyınsha joba dúziń, olardıń eń jaqsı úlgilisini oqıtıwshıńız járdeminde saylap alıń hám taxtaǵa jazıń, irkilis belgilerine itibar beriń.

22-shınıǵıw. Xalıq dástanlarınıń birewine baylanıslı bolǵan temada joba dúziń hám sol boyınsha shıǵarma jazıń.

§6. Shıǵarma jumısına epigraf tańlaw

Epigraf — grekshe sóz bolıp, bizińshe «ústine jazılǵan jazıw» degen máni beredi. Epigraf — shıǵarmanıń qısqa-sha mazmunın, ideyasın bildiriw ushın jazılatuǵın sóz yaki gáp. Shıǵarma jazıwda epigraf bolıwı shártli emes,

onı qollanıw avtordıń erkinde, solay bolsa da shıǵarmanıń mazmunına tolıq juwap beretuǵın dál epigraf tawıp qoylsa, onda ol avtordıń sheberligin bildiredi hám shıǵarmanıń kórkemligin arttırıwǵa xızmet etedi.

Epigraf jobadan keyin, shıǵarmanıń tekstinen burın, dápterdiń oń tárepine ortasınan baslap aqırına deyin jazıladı. Epigraftan soń (eger soraw yaki úndew gáp bolmasa) ádette noqat belgisi qoyıladı. Avtordıń ismi epigraftan sońǵı qatar da qawıs ishine jazıladı. Shıǵarma jazǵanda epigraftıń ózi jazılǵanı menen epigraf sózi jazılmaydı, onıń ornına hám jazılıw tártibine qarap ta epigraf ekenligi belgili bolıp turadı.

23-shınıǵıw. Úlgilerden paydalanıp shıǵarma jazıń yamasa hár túrli mazmundaqı tekstlerden úzindiler keltiriń.

ERNAZAR ALAKÓZ — XALÍQ BATÍRÍ

XIX ásirdegi qaraqalpaqlardıń kóterilisleriniń eń kúshlisi 1855 — 1856-jıllardaǵı xalıq batırı Ernazar alakóz baslaǵan kóterilis boldı. Kóterilistiń neden baslaǵanı tuwralı maǵlıwmat joq. Biraq, kóterilistiń shıǵıwına Xiywa xanlıǵı hámeldarınıń xalıqqa kórsetken zulımı, túrli salǵırt-alım-lardıń awırılıǵı sebepshi bolǵanı anıqlandı.

Ernazar alakóz shın batır, qaharman edi. Ol qaraqalpaqtıń jerine hám qonıs-jaylarına mudamı shabılıw jasap, tınıshlıq ber-megen xanlarǵa, biylerge, baylarǵa qarsı birneshе atlanıs jasadı.

Ernazar alakózdıń obrazı — Xiywa xanın hám onıń ústemligin jek kórgen, azatlıq ushın gúresken xalıq qaharmanınıń obrazı.

Berdaq Ernazar alakózdıń xalıq dushpanlarınıń qolınan ólgenligine qattı qıynalıp, joqarıda epigrafqa berilgen qosıq qatarların jazdı.

Ernazardı «arısan edi, xalıq ushın tuwılǵan er edi» dep maqtadı.

(N.Dáwqaraev)

Úlgiler:

Bul dúnyanın kórki — adam balası.

(Ájiniyaz)

Aqlı kámil, ilimi zor,
Bilimli el bolmaydı qor.

(Berdaq)

Hárkim óz elinde, teńi-tusında,
Jigit qádiri bolmas elden ayırılса.

(Ájiniyaz)

Jumis isle tuwılǵan soń el ushın.

(Berdaq)

Daraqtı jer kógerter,
Adamdı miynet kógerter.

(Qaraqalpaq xalıq naqılı)

Soraw hám shınıǵıwlar:

1. «Epigraf» sózi qanday máni ańlatadı?
2. Shıǵarma jazıwda epigraf qalay tańlap alınadı?
3. Shıǵarma jazıwda epigraftıń xızmeti qanday?
4. Epigraftıń qollanıw ornı hám irkilis belgilerin aytıp beriń.

24-shınıǵıw. «Qaraqalpaq shayırlarının dóretpelerinde «Watan teması», «Naqıl-maqallardıń tárbiyadaǵı áhmiyeti», «Qaraqalpaq batırлары» temalarınan birewin tańlap, sol boyınsha shıǵarma jazıń. Máselen:

Tema: Naqıl-maqallardıń tárbiyadaǵı áhmiyeti

J o b a :

1. Watan, el-xalıqtı súyiw haqqında naqıl-maqallar.
2. Doslıq hám awızbirshilik haqqında naqıl-maqallar.
3. Miynet haqqında naqıl-maqallar.
4. Til, sóz óneri haqqında naqıl-maqallar.

25-shınıǵıw. Berilgen kesteni úyrenip shıǵıń. Shıǵarmanıń temasına sáykes keletuǵın epigraftı tańlań hám óz ornına qoyıp kóshirip jazıń.

q/t	Shıǵarmanıń teması	Epigraf
1.	Ana mehri—tasqın dárya, sónbes quyash.	Basındı qos jaqsı dosqa, Dos tappay hám júrmе bosqa. <i>(Berdaq)</i>
2.	Ananıń kewli balada...	Altın otta belli, Adam miynette belli. <i>(Qaraqalpaq xalıq naqlı)</i>
3.	Meniń dostım	Anamsań, kábamsań óziń ósirgen. <i>(Ájiniyaz)</i>
4.	Ana-Watanım!	Tereń tamır urǵan daraq, Watan degen, watan degen. <i>(I.Yusupov)</i>
5.	Allaniyaz Óteniyazov — Ózbekstan qaharmanı.	Ana kirpik bolsa, perzent kóz bolar, Perzent — kepter, ana — zer gúm- bez bolar, «Analıq haqını tolıq ótedim», — Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar. <i>(I.Yusupov)</i>

26-shınıǵıw. Keltirilgen temalar boyınsha epigraf tańlań.

1. Jetik insan — millet keleshegi.
2. Ájiniyaz shayır shıǵarmalarında muhabbat teması.
3. Berdaq shayır shıǵarmalarında hayal-qızlar obrazı.
4. I. Yusupov qosıqların súyip oqıyman.
5. T. Qayıpbergenov — tariyxıy shıǵarmalar dóretiwshi ustaz jazıwshı.

27-shınıǵıw. Úyge tapsırma. «Watan maǵan, men Watanga ke-rekpen» temasına epigraf tańlań hám shıǵarma jazıń.

SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA

SINTAKSISLIK BAYLANÍSLAR

§7. Sintaksislik baylanıs haqqında túsinek

Sózlerdiń grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp, belgili mánilik qatnaslardı bildiriwine **sintaksislik baylanıs** delinedi.

Sózlerdiń sintaksislik baylanısıwı arqalı sintaksislik birlikler — **sóz dizbegi**, **gáp** hám **tekst** dúziledi. Mısalı: *dáryanıń suwı, sulıw jay, paxtanı teriw* sıyaqlı sózlerdiń dizbegi seplik qosımtaları hám orın tártibi arqalı baylanısqa.

Sunday-aq, sintaksislik baylanıs jay hám qospa gáp-lerdiń quramında da baylanıstırıwshılıq xızmet atqarıp, mánilik qatnaslardı payda etedi. 1. Ala bultlar aspandı qaplap, qar borap jawdı. (X.S.) 2. Bizler shay iship boldıq.

Bundağı birinshi gáp — qospa gáp. Ol eki jay gáp-ten dúzilip, ala bultlardıń aspandı qaplağanlıǵı, qardıń borap jawğanlıǵı haqqında xabarlaydı. Bul qospa gáp-tiń quramındaǵı jay gáp-ler bayanlawısh formaları hám intonaciya arqalı baylanısqa. Ekinshi gáp — jay gáp. Bul gáp-tiń baslawısh hám bayanlawıshı betlik qosımtalar arqalı sintaksislik baylanısqa túsken. Mánilik jaqtan xabar mánisin bildiredi.

28-shınıǵıw. Oqıń. Jay gáp-lerdiń quramındaǵı sózlerdiń sintaksislik baylanısın hám mánisin túsindir.

1. Ol erte oyandı. 2. Keń daladan qattı samal esip tur. 3. Ol ornınan turdı, kerilip-sozılıp, dem aldı. 4. Tańnıń taza hawasın meylinshe juttı, kewil sarayı ráhátlangendey boldı. 5. Búgin de tań sáhárde Ámiwdiń boyına keldi, aydınlı suwǵa qaradı. 6. Kók shóp-lerdi, eginlerdi qıraw urdı. 7. Qara mallar kók shóp-lerdi tamsanıp jedi. 8. Seyilbek azan menen mallardı Shoqayqumdaǵı jaylawlarǵa aydadı. (X.S.)

29-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımta yamasa kómekshi sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Qosımtalar qosılǵan sózdi baylanısıp kelgen sózi menen birge astın sızıń.

1. Aspan... qara bult tegis qaplap al.... 2. Qar borap jaw....
3. Tal tús... jawǵan qar keshke ... tınba... . 4. Qar dize... jawdı.
5. Dawıl tın..., bultlar kóship, aspan ashıl... . 6. Dalańlıq appaq bolıp kórin.... 7. Jılt-jılt etip hár jer... juldız kórin....
8. Aspannan jeti qaraqshı juldız... izle... . 9. Dón... basına shıq..., átirap... qaradı. (X.S.)

30-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin hám gáptiń mánilerin aytıń.

Men báhárdi sonday jaqsı kóremen. Oksana da jaqsı kóredi. Sizler de solay shıǵarsız. Báhárdegi qozı-ılaqlardıń shad bolıwın aytpaysañ-aw? Sizler olardıń kewilli oynap júrgenin kórseñizler edi? «Nárestelerdiń shaqı qıshıydı», — deydi Mansur atam.

Men palapanlardı, hátteki, alıstan tanıyman: ol tastıń ústinde turıp basın ana jaqqa bir, mına jaqqa bir burıp, tula bedenin tarap, quyashqa qızdırınıp atır.

Al, tawıqlar she? Olar úydiń dógereginde, hámme jerde órip júr hám arasında shaqırıp qoyadı.

Báhár kelse, qanday kewilli boladı desesh. Hámme kewillenedi. Hámme oynaydı, hámme qosıq aytadı, quslar sayraydı ... (M.K.)

§8. Sózlerdi baylanıstırıwshı qurallar

31-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń qalay baylanısıp turǵanına dıqqat etip, sol sózlerdi baylanıstırıwshı qurallardı anıqlań.

Jawın ele **silpilep jawıp turǵan edi**. Sap-salqın tamshılar **Bahadırdıń betine tiyip**, titirkendirip jibergen menen de, báribir oǵan bul júdá **jaǵımlı seziledi**. Kósheden **mashinalar dizbegi** ızǵıp ótip tur. **Faralargá shaǵılısqan** gúmis tamshılar marjan monshaqlar kibi **asfalt tósın tınımsız sabalaydı**.

Jigit **plashınıń jaǵasın** áste kóterip qoydı da, joldıń qırıra jaǵasın enlep atırǵan záwlim biyik **jaydıń joqarǵı qabatına kóz tasladı**. Jetinshi qabattaǵı shetki **aynanıń jarıǵı** óshti. (S.I.)

Sózlerdiń óz ara bir-biri menen grammatikalıq baylanısqa túsiwi sóz dizbegi hám gáplerdi dúzedi. Sóz dizbegi hám gápler tómendegi grammatikalıq qurallar arqalı baylanısadı:

1. Atlıqtıń seplik, tartım hám anıqlıq meyildiń betlik qosımtaları arqalı baylanısadı. Mısalı: **Bizler toǵaydıń ishinde** bes-altı saat **jol júrippiz**. (Ó.X.) Bul gápte **bizler yol júrippiz** degen sózler betlik qosımtası arqalı, **toǵaydıń ishinde** degen iyelik seplik hám tartım qosımtası arqalı baylanısıp kelgen.

2. Kómekshi sózler arqalı baylanısadı. Mısalı: 1. Ol **traktorshı menen sálemlesip**, shigit egilgen atızlardı **qolı menen** siltep **kórsetti**. 2. Mashina **Topıraqqalaǵa qaray júrip ketti**. 3. Mashina **Jáhángir menen traktorshınıń** izinen jetip, salta toqtadı. (Ó.X.)

Bul mısallarda 1 — 2-gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sóz dizbekleri **menen, qaray** tirkewishleri arqalı baylanısqan. Al, 3-gáptegi dıqqat etilgen sózler **menen** dánekeri arqalı baylanısıp, teń mánili baylanısta kelgen.

3. Orın tártibi arqalı baylanısadı. Mısalı: 1. **Altın gúzdiń jaǵımlı samalı** esip tur. (S.S.) 2. Tawdıń alıstaǵı qarlı **shıńları tap súwrettegidey bolıp turadı**. (Sh.A.) Bul gáplerde **altın gúz, jaǵımlı samal, qarlı shıńları, súwrettegidey bolıp turadı** sózleri óz ara orın tártip arqalı baylanısqan.

4. Intonaciya arqalı baylanısadı.

Sóz dizbeginiń intonaciya bir dem menen aytladı: **Mınaw balam, bul kitapxana, ol sawınshı** degen sózler sóz dizbegin dúzip kelgen. Bulardıń sóz dizbegi ekenligi soraw qoyıw arqalı da (qaysı balam?, qaysı kitapxana?, qaysı sawınshı?) anıqlanadı. Bul jaǵdayda **mınaw, bul, ol** almasıqları siltew almasıǵı mánisinde keledi. Eger de bul sózlerdiń arası ádettegiden sozılınıqı

intonaciya menen ayılsa, onda olar gáplik belgige iye boladı. Bul jaǵdayda almasıqlar atlıq mánisine jaqın-lasadı: **Mınaw — inim. Bul — kitapxana. Ol — sawınshı.**

32-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi sózlerdiń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám sol baylanısıp turǵan sózlerdiń qaysı sóz shaqabı ekenin túsindirıń.

1. Mádiyar menen Tolıbaydın jayınıń arasın «Tawbay jap» bólip tur. 2. Háwliniń kún batar arqa múyeshine keldi de, paqsanı kóz benen shenew ushın aspańǵa qaray bergeni, bir juldız sızılıp ótti. 3. Aqsaqal awılına tóte jol menen ketti. 4. Ol Qudaybergen hańqalı atın tepsindi. 5. Búgin jetiw ushın bir-eki jal jiydelikten, jánawitliklerden ótiw kerek edi. 6. Aqsaqal atasınıń aldına Dániyar juwırıp shıqtı. 7. Qunnazar «balǵa bir nárse bereyinshı» dep, ári-beri qaltasın qarap edi, ishinen bir-eki qaq erik shıqtı. 8. Birewin Aqjarqıńǵa, birewin Dániyargá uslattı. (*Sh.S.*)

33-shınıǵıw. Berilgen sóz dizbeklerin tómendegi úlgi boyınsha kóshirip jazıń. Sózlerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallardıń astın sızıń.

Jazǵı kún, awıldıń kórinisi, awılǵa bardım, jaydı sıba-dıq, mektepten shıqtım, awılǵa jasayman, awıl haqqında oylandım, keń jaylaw, awıldıń sulıw kórinisi, Araldıń suwı, kóldiń balıǵı, kólge qaray ketti, awılǵa kún sayın qatnadım, biyik taw, kóp qabatlı jay, inim ushın aldım, mınaw Xojakól, anaw Qarataw, qaynaǵan suw, jawın-shashınlı kún, jańa qonıs, mekteptiń baǵı, jaqsı oqıydı, qálem menen jazdı, bes dápter, suwıq kún.

Úlgi:

1. Qosımtalar arqalı: awılǵa jasaydı,...
2. Kómekshi sózler arqalı: dáryaǵa qaray ketti,...
3. Orın tártip arqalı: ashıq hawa,...
4. Intonaciya arqalı: mınaw kitabım,...

34-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qosımtalı hám qosımtasız, orın tártibi arqalı baylanısqań sózlerdi tawıp, aytıp berıń.

1. Bizler kempir apam ekewimiz jasıp atırımız. 2. Kempir apam tez-tez oylanıp qaladı. 3. Usı waqıtlar ishinde úyde birqansha jańalıqlar boldı: sıyrı tuwdı, al shaqlı qara qoy egiz qozi tuwdı, qozılarınıń birewi—qara, ekinshisi—aq. 4. Suwıq kúnleri qozılardı úyge kirgizemiz. 5. Olardıń ele aqlı joq, hesh nársenge túsınbeydi. Qozılar órli-ǵurlı juwıradı. 6. Kempir apam toqıp atırǵan zatın toqtatıp, kóz áyneginiń astınan qozılardı qaraydı hám maǵan olardı kózi menen qızıq etip kórsetedi. 7. Bir shuwmaq jún onıń dizesinen edenge jılısıp tústi. 8. Kempir apam frontta júrgen birewge qolǵap toqıp atır. (M.K.)

35-shınıǵıw. Sózlerdi baylanıstırıwshı qurallardıń (qosımtalı, kómekshi sózli hám orın tártibi arqalı baylanısıwınıń) hárbir túrine yadtań eki gápten gáp dúzip jazıń.

§9. Sózlerdiń sintaksislik baylanısıw túrleri

Sózler sintaksislik jaqtan eki túrli bolıp baylanıadı. Sózler bir-birine ǵárezsiz, teń mánili bolıp baylanıadı. Ekinshiden, bir-birine ǵárezli, biri ekinshisin mánilik jaqtan túsindirip baylanıadı. Usı sıyaqlı ózgesheliklerine qaray, olar **teń baylanıs** hám **baǵınıńqı baylanıs** bolıp ekige bólinedi.

Bir-birinen, ǵárezsiz, teń mánili baylanısta kelgen sózlerdiń dizbegine **teń baylanıs** dep ataladı.

1. Teń baylanıstaǵı sózler óz ara bir-biri menen diz-beklewshı dánekerler hám intonaciya arqalı baylanıadı. Mısalı: 1. Tikjarlardıń ústin qaplaǵan **qayınlar** menen **osınalar qızǵış, sarı** reńge dónedi. (Sh.A.) Bul gáptegi dıqqat etilgen sózler dáneker hám intonaciya arqalı baylanısqań. Bunda **qayınlar** menen **osınalar** degen eki sózdiń arası **menen** dánekeri arqalı, al **qızǵış, sarı** sózleri intonaciya arqalı baylanısıp, teń mánili baylanısta kelgen.

Teñ baylanıs jay gáplerdegi birgelkili aǵzalardı, dizbekli qospa gáplerdegi jay gáplerdi óz ara baylanıstıradı.

2. Baǵınıńqı baylanıs bir sózdiń ekinshi bir sózge baǵınıwı arqalı baylanısadı. Bunda baǵındırıwshı sóz baǵınıńqı sóz arqalı anıqlanadı, túsindiriledi.

Baǵınıńqı baylanıs sóz dizbegi hám baǵınıńqılı qospa gáptiń sınarları arasındaǵı baylanıstı bildiredi. Mısalı: 1. **Gúzgi jıyın-terim sapalı ótkerildi.** 2. **Qalın qar jawıp,** jer muztayǵaq boldı.

Bul mısallardaǵı birinshi gápтеgi **gúzgi jıyın-terim sapalı ótkerildi** sózleri sóz dizbegi arasında baylanıstı bildiredi. Ekinshisi — baǵınıńqılı qospa gáp. Bulardıń hámмесinde de olardıń bir-biri menen baylanısqa sınarları bir-birinen ǵárezli baǵınıńqı baylanısta kelgen.

36-shımıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hârip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qaysısı teñ baylanısta, qaysısı baǵınıńqı baylanısta kelgenin hám teñ baylanıstı bildiriwshi qurallardı aytıp beriń.

Bir saparı **úlkemizдеgi quslar arasında** jaqın kúnlerde elimizdiń eń gózзал qalalarınıń birinde úlken **báhár bayramı** boladı degen xabar taradı. Ol jerde **shiyrin-shiyrin namalar** shalınıp, adamlar júdá **kewilli qosıqlar** aytıp, shadıman boladı eken. Qalanıń janında **úlden toǵay** bar. Onı **sayraǵısh quslar** mákanlaydı. Áne soǵan úlkemizden **adamlar da, quslar da** qádir tutatuǵın eń sayraǵısh qustı **jiberiwdi ótinipti.**

Sóytip **biziń aymaqtıń qusları ózleriniń úlden** jıyınına ushıp keldi.

Ózin **basqalardan joqarı** sanaytuǵın ǵargá eń **biyik orıńǵa** jaylastı. Onıń janına **uzaqsha hám sawısqa** kelip qonı. Zârre arraǵıraқта **qara torǵay, toqıldawıq, shımshıq, kekilik, búlbúl** hám kók shımshıq orın aldı. Úy qusları **úyrek, tawıq hám túyetawıq** ózleriniń arasınan kepterdi wákil etip jiberipti.

— **Bizler adamlar menen máńgi birgemiz.** Sóytse de tuwısqaqlarımız **basqa quslardı umıtpaymız.** Eger jıyında hámмеге ортақ is talqılanatuǵın bolsa, oǵan **bizler de qatnasıwdı qáleymiz,** — dep aytıp barıwdı olar **kepterге tapsırıptı.** (M.K.)

37-shimigıw. Tekstti kóshirip jazıń. Hárbir gáptegi baǵınıńqı baylanısta kelgen sóz dizbekleriniń astın sızıń.

POSHSHA TORǴAY

Jazdıń payızlı azanı. Tań azannan jumısshılar qosıq aytıp atızǵa shıqtı. Olar hár waq-hár waq ashıq aspańǵa qaraydı. Ál hawada kózge ilinbey shırıldap sayraǵan poshsha torǵaydıń jaǵımlı dawısı esitiledi. Poshsha torǵaydıń qońırawday sıńǵırlaǵan saz dawısı tómendegi egislikke, quyash nurına aralasıp jayılp atırǵanday seziledi.

Poshsha torǵay keshe jıyında bola almadı. Sebebi, ol uya dúzetip atırǵan edi. Búgin uyanı pitkerdi. Ol sayranlaw ushın kókke kóterildi. Usı waqıtta ol tosattan ótkerileyin dep atırǵan jarıs tuwralı esitip qaldı.

Erteńine taǵı quslardıń jıynalısqı boldı. Olardıń áńgimesi poshsha torǵay hám qarlıǵash haqqında edi. (M.K.)

38-shimigıw. Berilgen gáplerdegi dıqqat etilgen sóz dizbekleriniń dáslep teń baylanısta kelgenin, onnan soń baǵınıńqı baylanıstaǵısın terip kóshirip jazıń. Teń hám baǵınıńqı baylanıstaǵı sózlerdiń qalay baylanısqı kelgenin túsindirıń.

1. Bul gúrriń sol balıqshılar haqqında, sonıń ishinde Jolaman ġarrı menen balası Boransha haqqında bayanlanadı... **2. İlaydan hám tastań órilgen páskeltek jaylar tawdıń tik jarın jaǵalap salınǵan.** (Z.V.) **3. Aqshıl, sargısh, qızıl güller** ájayıp xosh iyisti átirapına taratadı. **4. Japlar menen saylardıń** jaǵaları, ırashlar — tilkim-tilkim. **Shorlı, sazlı jerler batpaqtan** iylenip atır. **5. Arqadan esken samal kem-kem baǵıtın batısqa ózgerge basladı.** (G.S.) **6. Men burılıp, atızlar tárepke qarap otırman.** **7. Esik aldındaǵı sargayǵan shópler, aǵashtıń japıraqları, jaylardıń qańıltır tóbeleri, kóshedegi aq telegraf stolbaları** quyash nurları menen qubılıp tur.

— Jazdıń bizler menen jaqsı hám jıllı xoshlasıwına qara! — dedi kempir apam. Bizler onı jaqsı sózlerimiz benen eslep júremiz.

Usı kúni azanda Petro aǵay menen Oksana da biziń awıl menen xoshlastı. (M.K.)

§ 10. Bağınıqlı baylanıstıń túrleri

Bağınıqlı baylanıstağı sózler óz ara bir-biri menen tórt túrli usıl arqalı baylanıadı: **kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw hám úylesiw (izafet).**

1. Kelisiw, tiykarınan, baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastağı sózlerdiń arasındag'ı baylanıslardı bildiredi. Baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastağı sintaksislik birliktiń sıñarlarınıń biri bağınwshı (bayanlawısh), ekinshi bağındırıwshı (baslawısh) bolıp keledi. Bunda bağınıqlı sóz bağındırıwshı sózge formalıq jaqtan sáykeslenip, bağındırıwshı sóz qaysı bette, qaysı sanda kelse, bağınıqlı sóz de sol bette, sol sanda kelip baylanıadı: **Men** mektepte **isleymen. Sen** qurılısta **injenersañ.**

2. Basqarıw. Sózlerdiń seplik qosımtaları (barıs, tabıs, orın, shıǵıs) hám tirkewishler arqalı baylanısıwına **basqarıw** delinedi.

Seplik qosımtalı hám tirkewishli sózlerdi talap etip turǵan sóz bağındırıwshı, al seplik qosımtalı hám tirkewishli sózler bağınıqlı sóz boladı. Mısalı: awılǵa barıw, ǵawashalardı suwǵarıw, awıldan qaytıw, ózińizge málim, mennen úlken, telefon arqalı sóylesiw, kún sayın qatnaw, qaladan awılǵa qaytıw t.b.

39-shınıǵıw. Oqıń. Gáptegi sózlerdiń qalay baylanısıp kelgeni-ne dıqqat etip, bağınıqlı baylanıstı bildiriwshı qurallardı anıqlań.

1. Shańqay túste tas tóbeden shıqqan quyash taslaqtı tabaday qızdırdı. 2. Atlardıń doynaqları Taslaqtı tasırlatadı. 3. Anda-sanda kesirtkeler qashadı. 4. Sayımbet kózine quyılǵan terin oramalı menen sıpırdı. 5. Bunı men jaqsı bilemen. 6. Mádiyar úyiniń tusında qalıp qoydı. 7. Ol barlıq jumıslardı Atajangá tapsıradı. (S.S.)

40-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qanday usılda baylanısıp kelgenin túsindirıń.

Bizler kewilli túrde **shay ishtik. Qońsılarımız bizlerge** tańlanısıp **qaray basladı.** Xibat aǵanıń **awılǵa** alıp kelgen

bul jaña xabarı tez jıldırımday tarap ketti. Hámmede quwanış, júzinde kúlki. Hámme úyge jıynalıp, shay ústinde bul quwanışlı xabardı, qaladağı ózgerislerdi Xibat ağanıń óz awzınan esite basladı. Men ekinshi keseni iship boldım.

Jıynalğan adamlar kóp waqıtqa deyin tarqamadı. Qaladan keshke qaray jaña xabarlar kelip jetti. Endi Xibat ağanıń aytqanlarına isendi. (D.Y.)

41-shınıǵıw. Oqıń. Basqarıwshı baylanısta kelgen sózlerdi tawıp, olardıń qanday qurallar arqalı baylanısıp kelgenin túsindirip.

1. Usı kúni jamǵır tún yarımına shekem tınbadı.
2. Tawlardıń jıraları menen joqarǵı jiyeklerin kók shópler qaplap alǵan edi.
3. Sharwa qızı qoylardı qoradan shıǵardı.
4. Qolındaǵı saatına qarap edi, waqıt jeti bolǵan eken.
5. Bunnan bir saat burın uyqısınan oyanıp, biraz jumıslardı pitkerdi.
6. Jupargúl kúlimsirewi menen qádemlerin nıq basıp úyine qarap júrdi.
7. Jupargúl qara shaydı quya basladı.
8. Jupargúl, — dedi, Boranbay fermer-xojalıq orayına barmaq-shıman.
9. Boranbay fermer-xojalıq orayına barıp qaytqan kúnniń erteńine qoylardı ózi baǵıp ketti.
10. Juwǵan kirlerin dalaǵa jayıp shıqtı. (J.Sap.)

42-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli seplik jalǵawı hám tirkewishlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Baylanıstırıwshı qurallar arqalı baylanısıp kelgen sózlerdiń astın sıızıp, olardıń qaysı seplik qosım-taları arqalı baylanısqanın anıqlań.

1. — Men sen... bunıńdaydı kútpegen edim. Meniń jan dúnyamnıń sır... túsınbediń. «Shıbınnıń bası... baq qonsa, suńqar sálemge keledi» degen usı eken. Suńqardıń qádi... bilmedińiz, búgingi... umıtpayman — dep mashinası... minip jolına tústi.

2. Túske ... qoyların ózi baqqan Jupargúl tústen ... oqıwdan qaytqan inisi menen sińlisin ornı... jiberdi. Úy jumısı... kiristi. Anası qaytıp bolǵannan ... úydiń ishki barlıq jumısları ózi... qarap qalǵan edi. Ákesi menen sińlisi, inisiniń kiyimler... juwdı. Qudıq... suw ákelip, shelekler... toltırdı. Usınday isler... shuǵıllanǵan qız keshtiń bolıp qalǵanın da sezbedi. (J.Sap.)

3. Jupkerlesiw. Sözlerdiñ seplik qosımtasız hám tir-kewishsiz orın tártip arqalı baylanıswına **jupkerlesiw** delinedi.

Jupkerlese baylanısqan sózler orın tártibi jaǵınan araǵa sóz salmay, irgeles keledi.

Jupkerlesiwshi baylanıstaǵı sózlerdiñ baǵınıńqı sınarı, kóbinese, kelbetlik, ráwish, hal feyil, athq, sanlıq, almasıq, eliklewishlerden, al baǵındırıwshı sınarı feyil hám atlıqlardan boladı: taza suw, qızıqlı kitap, áste sóyledi, silpilep jawdı, juwılmaǵan kóylek, jún oramal, bes dáp-ter, jalt qaradı, bul bala t.b.

4. Úylesiw («izafet»). Sözlerdiñ iyelik sepligi hám tartım qosımtaları arqalı baylanıswına **úylesiw** delinedi.

Úylesiwshi baylanıstaǵı sózlerdiñ baǵındırıwshı sózi tartım qosımtalı, al baǵınıńqı sózi iyelik sepliginde kelip baylanıladı: teñizdiñ hawası, qudıqtıń suwı, boyannıń tamırı, jaydıñ áynegi t.b.

Úylesiwshi baylanıstaǵı sózler orın tártibi jaǵınan arasında basqa sózler kelip, bir-birinen uzaq turıp ta baylanısa beredi: **Ámettiń** joldaǵı **isi**, qasarısa aytqan **sózi** Allamurattı hayran qaldırdı. (T.Q.) Maman **Murat shayıqtıń** izde kiyatırǵan **at qosshısı** ótip ketkenshe irkilip turdı. (T.Q.)

Ánlatıw. Úylesiw usılı menen baylanısqan sózlerdiñ baǵınıńqı sóziniń iyelik seplik qosımtası túsip qalıp ta qullanıladı. Biraq onıń menen baylanısqan sózdiń qosımtası (tartım qosımtası) kórinip turadı. Iyelik sepligi túsip qalǵan sózdiñ iyelik sepliginde ekenligi tartım qosımtası arqalı belgili bolıp turadı: **Stanciya náwbetshisi** qolındaǵı panısın bılǵanlatıp, sostavtıń bas betine qaray juwırdı. (Sh.A.)

43-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jupkerlesiw usılında baylanısqan sózlerdiñ astın sıızıp, baǵınıńqı sózdiñ baǵındırıwshı sózdi qanday mánide sıpatlap kelgenin túsindirıń.

1. Aqsaydıń salaları menen aydın-aydın tegislikleri, oyılı-bálent jerleri burınǵıdan da beter en shashıp, jayılıp ketkendey kórinedi. 2. Quyash kem-kemnen qızdıra basladı.

3. Jerden ızgarga aralas jagımlı iyis añqıydı. 4. Aqsay jerin sürip atırğan gündelerdiñ artında qara qoqshıl topıraqlar esilip qalıp atır. 5. Sultanmurat joqarı qarap, tıp-tınıq, shiy-shedey sheksiz kógildir aspan keńisliginde tırırwasıp uship kiyatırğan tırnalardı kórdi. 6. Olar júdá joqarılap uship kiyatır. 7. Sol kúngi aspannıñ shırshaday tınıqlıǵınan olardıñ jip-jinışke bolıp sozılğan uzın moynı, náp-názik tumsıǵı anıq kórinip turdı. (Sh.A.)

44-shınıǵıw. Gáplerdegi kóp noqattıñ ornına tómendegi berilgen sózlerdiñ tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıñ qanday baylanısta kelgenin, baǵındırıwshı hám baǵınıńqı sózlerdiñ gáptiñ qaysı aǵzası xızmetinde ekenin aytıp beriń.

1. Ol basına ... oramal jamılıp alǵan edi. 2. ... kóshe boylarında aq terekler ósip tur. 3. Aspanda munarlangan bultlar ... jılıp baratır. 4. Jaqın waqıtlarda ... kúnler baslandı. 5. Házirshe ... jerler ... mǵlip tur. 6. Báhardıñ kúnleri sharwalar bul jerden tawǵa qaray ... qoylardı aydap ótedi. 7. Jipekke orangan qız-kelinshekler bolsa ... jaylawlar menen ... bulaqlar haqqındaǵı qosıqlardı aytıp, iyni qıymıldamaytuǵın jorgalardıñ ústinde ... kete beredi. (Sh.A.)

Sózler: *jún, áste-aqırın, keń, bul, jawın-shashınlı, tınısh, jasıl, súriw-súriw, móldir suwlı, shayqatlıp.*

45-shınıǵıw. Teksti oqıp, qara hárip penen jazılğan sózlerdiñ qanday qosımtalar arqalı baylanıp kelgenin hám olardıñ qaysı usılda baylanısqanın túsindiriń.

Samal uytqıtıp ushırğan **qayınınıñ** ızgar **japıraqları** úyirilip ushadı. Sol aqsham **samaldıñ páti** menen **qayınlardıñ japıraqları** sawdırap kóp tógilip turdı. **Qayınlardıñ** dúp-dúziw **nartları samaldıñ** epkinli **páti** menen teńselip, usha basındaǵı **shaqalarınıñ shuwıldısı** alıstan esitilgen **teńiz tolıqlarınıñ gúwildisin** eske túsiredi.

Qaratawdıñ say hám **ańǵarlarınıñ ústine tın qarańǵılıǵı** dónip turǵan edi. **Tawdıñ etegine** jaylasqan kishkene **stan-ciyanıñ dógeregi** onnan beter qarańǵı hám kewilsiz.

Eshelonlar batısqa qaray ótetuǵın edi. **Dóngeleklerdiń** ele juwıq arada suwımaytuǵın **kósherleri** anda-sanda shayqatılıp ketedi. Eshelon **dáryanıń kópiriniń ústinen** taq-tuq etip gú-wildep ótti de, tunnelge jaqınladı. **Onıń** alıslarǵa jańǵırıp ketken **dawısı tawdıń jarqabaqlarına** soqlıǵısıp hámme tá-repti lárzemge keltirip, túnletip tereklerge qonaqlap atırǵan **ǵargalarđın** da **uyqısı**n ashıp, shorshitıp jiberdi. (Sh.A.)

46-shınıǵıw. Tómenдеgi berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Olar-dıń úylesiw usılı menen baylanısqan sózleriniń astın sızıń.

Góne arbanıń dóngelekleri jol menen áste ǵajırlap bara-tır. Geyde toqtaп qalıp, tım-tırıs bolǵan máhálde júreginiń dúrs-dúrs etip turǵanı qulaǵına esitiledi.

Tanabay ǵarrı atınıń demalısınıń sarıaslanıwın kútip biraz turdı. Tanabay attıń átirapında aylana basladı. Qula-ǵına ele júreginiń dúrsildep turǵanı esitildi. Ol attıń jılawı-nan tarttı, olar jáne ásten júrip ketti.

Ol óz qıyalları menen bánt bolıp kiyatır. Ǵarrı oylanıp kiyatırǵanda, alısta kiyatırǵan jolawshı mashinanıń jaqtısı jarqırıp kórin-di. Júk mashinasınıń shıraları ótkir nurları menen onıń kózin qamastırdı. (Sh.A.)

47-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa yadıńızdan qura-mında úylesiw usılı menen baylanısqan sóz dizbegi bar 6 gáp tawıp jazıń. Olardaǵı baylanısqaн sózler hár túrli sóz shaqapları arqalı bildirilgen bolsın.

SÓZLERDİŇ SINTAKSISLIK BAYLANÍSİWİN TÁKIRARLAW

Soraw hám tapsırmalar:

1. Sózler qalay baylanısadı? Sózlerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallardı aytıń.
2. Basqarıw usılında sózler qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısadı? Mısal keltiriń.
3. Jupkerlesiw dep nege aytamız? Onıń baǵınıńqı baylanıstaǵı bas-qa túrlerinen ayırmashılıǵı qanday? Jupkerlesiwshi baylanıstaǵı sózlerdiń baǵınıńqı sózleri, kóbinese qanday sóz shaqaplarınan boladı?
4. Úylesiw usılı menen baylanısqaн sózlerdiń baylanıstırıwshı qo-sımtaların aytıń. Mısal keltiriń.

48-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Teksttegi gáplerdiń ishinen baǵınıńqı baylanısta kelgen sózlerdi tómendegi úlgi boyınsha hárqaysın terip kóshirip jazıń. Olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıń.

ALTÍN JULDÍZLÍ ZAVODTA

Kegeyli rayonındaǵı «Paxta mamıǵı» akcionerlik jámiyetiniń sanaatshıları paxtanı qabıllaw, qayta islew hám sapalı ónim islep shıǵarıwda pútkil dúnyaǵa belgili zavodlardıń biri bolmaqta.

Xalqabadtaǵı «Paxta mamıǵı» akcionerlik jámiyeti biraz jıllardan beri sırt ellerge shártname boyınsha paxta talshıǵın jetistirip beredi. Zavod jıl dawamında 45 mıń tonna paxtanı qayta islep shıǵarıw quwatlılıǵına iye. Házirgi waqıtta zavodta 4 óndirislik brigada paxtanı tayarlaw, shigitten ajratıw, paxta talshıǵın islep shıǵarıw menen shuǵıllanadı.

Zavod tiykarınan Kegeyli, Qaraózek hám Taxtakópir rayonlarınıń paxtaların qabıl etedi hám qayta isleydi. 1997-jıldıń juwmaǵı boyınsha eń joqarı sapada paxta mamıǵın islep shıqqanı ushın Ispaniya qalasındaǵı dúnya júzilik tayar ónimlerdi bahalaw komissiyasınıń sheshimi menen oǵan «Altın juldız» medalı berildi.

Zavod sanaatshıları ótken jıl dawamında 6329 tonna paxta mamıǵın sapalı islep shıǵardı hám buyırtpashılarga óz waqtında jetkerip berdi. On million 500 mıń sumlıq payda aldı. Biz sanaatshılarga bıylǵı jıl da mol tabıslar tileymiz. («Q.J.»)

Úlgi:

1. Basqarıw: paxtanı qabıllaw, ...
2. Jupkerlesiw: sapalı isledi, ...
3. Úylesiw: zavodtıń mamıǵı, ...

49-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunına ılayıq onıń temasın tabıń. Usı tekstten paydalanıp, «**Báhár kórinisi**» temasında kishi shıǵarma jazıń.

Tuwılǵan awılım — gózzallıqlarǵa, shadlıqlarǵa tolǵan mákan. Sendegi ótken balalıǵım, shoqlıǵım bári-bári júregimde altın sıya menen jazılǵan.

Báhardıń keliwi menen awılım jáne de ózgeredi. Tereklerdiń sulıw japıraqları, miywe ağashlarınıń zeynińdi ashatuǵın gülleri, jerdegi gilem kibi tóselgen kók shópler misli jánnetke usap ketedi. Ásirese, diyqan babalarımızdıń, qolı gül baǵmanlarımızdıń tikken nálleri úlken baǵ bolıp, onda sayraǵan búlbúllerdiń shoq namaları, átsheklerdiń, ópepeklerdiń, qarlıǵashlardıń jáne de báhár quslarınıń hawada sharq urıp usıwları seniń kórkińe kórik qosadı. Jap-salmalardaǵı máwjirep tolıp aǵıp atırǵan ılay suwlar, jerine tuqım sewip, bar ıqlasın jerge, tábiyatqa bergen márt diyqan jigitlerdiń islerin kórip, iske sát, diyqanlarım, — deǵıń keledi. Sávlesin jerge tógip, tábiyattı jılıtqan sulıw quyashqa qarap, kewlinde ana tábiyatqa degen gózzallıq sezim oyanadı. Usınday báhár aylarında toǵayǵa barıp, ol jerdegi jabayı shóplerdiń búrtik shıǵarıwın tamashalaw, ana tábiyattıń ózi jaratqan sayamanlı terekleriniń astında taza hawadan dem alǵanǵa ne jetedi. Qoyıw qara taldıń sayasındaǵı ağash sıpada átkónshek terbetip, búlbúlge hawaz qosqan ananıń gózzal tulǵası seniń sulıwlıǵına jáne de kórik qosadı. Misli bir dúnyadaǵı jánnetseń, meniń awılım. «Q.J.»

SINTAKSISLIK BAYLANÍS BOYÍNSHA TEST SORAWLARÍ

1. Berilgen juwmaqlardan sózlerdi baylanıstırıw quralların anıqlań.

- A. Seplik, tartım, betlik qosımtalar;
- B. Kómekshi sózler;
- C. Orın tártip;
- D. Barlıq juwaplar durıs.

2. Qaysı qatarda basqarıw usılı menen baylanısqan sóz dizbekleri durıs berilgen?

- A. Qalın toǵay, bultlı kún;
- B. Kombayn menen tıyeklew, atızlardı aralaw;
- C. Awıldın kórinisi, ǵawashalardıń güli;
- D. Duzlı samal, awıl adamları.

3. Qaysı qatarda jupkerlesiw usılı menen baylanısqań sóz dizbekleri durıs berilgen?

- A. Qızıl gül, orta boylı jigit;
- B. Jaydı aqlaw, sport penen shuǵıllanıw;
- C. Tútinniń iyisi, nannıń mazası;
- D. Ğawshalardı suwǵarıw, terimshi qız.

4. Qaysı qatarda úylesiw usılı menen baylanısqań sóz dizbekleri durıs berilgen?

- A. Qunarlı topıraq, jawın-shashınlı kún;
- B. Araldıń balıǵı, qardıń suwı;
- C. Toǵız qabatlı jay, qayır-saqawatlı adım;
- D. Bala menen sóylesiw, sayaxatqa barıw.

5. Teń baylanısta baylanısqań sóz dizbegi berilgen gápti tabıń.

- A. Atızda aq, sarı, qızıl güller ósip tur;
- B. Kópir salıw sawaplı is;
- C. Qızıl júzli jigittiń qızarǵanı ólgeni;
- D. Awırıw astan boladı.

6. Jaǵımlı samal, oqıǵan qız, sheberlep sóylew, tez júriw sóz dizbekleri baǵınıńqlı baylanıstıń qaysı túrine kiredi?

- A. Kelisiw;
- B. Basqarıw;
- C. Jupkerlesiw;
- D. Úylesiw.

7. Ananıń súwreti, ǵarrınıń aqlıǵı, qulıptıń gilti sóz dizbekleri baǵınıńqlı baylanıstıń qaysı túrine kiredi?

- A. Kelisiw;
- B. Jupkerlesiw;
- C. Úylesiw;
- D. Basqarıw.

SÓZ DIZBEKLERI

§ 11. Sóz dizbegi haqqında túsiniq

50-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen tolıq mánili sózlerdiń dizbegine diqqat etiń. Olardıń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqańın anıqlań.

Tawdıń kórinisi, kóldiń suwı, tereklerdiń japıraǵı, mektepten qaytıw, salını suwǵarıw, atızda islew, qálem menen jazıw, awılǵa barıw, taza suw, tez sóyledi, qayta-qayta qaradı, silpilep jawdı, házir keldi, gúldir-gúldir kisnedi.

Sóz dizbegi eń kemi eki yamasa birneshe mánili sózlerdiń grammatikalıq baylanısınan dúziledi. Sóz dizbeginiń quramındaǵı sózlerdiń birewi (dáslepki) baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı (bas) sóz bolıp qurıladı. Baǵınıńqı sóz bas sóz benen mánilik baylanısqa túsedi.

Sóz dizbegi óz aldına sintaksislik birlik dep qaralǵan menen, kóbinese gáp ishinde qollanıladı. Mısalı: Awıldıń sulıw kórinisi meni uzaqtan ózine tarttı. («Q.J.») Bul gáptegi sózler tómendegi sóz dizbeklerine tallanadı:

1) awıldıń kórinisi;

2) sulıw kórinisi;

3) meni tarttı;

4) ózine tarttı;

5) uzaqtan tarttı sıyaqlı bes sóz dizbegine bólingen.

Eki yamasa birneshe tolıq mánili sózlerdiń mánilik hám grammatikalıq baylanısınan dúzilgen sózlerdiń dizbegine sóz dizbegi delinedi.

Sóz dizbegi tómendegi belgilerge iye boladı: 1) eń kemi tolıq mánili eki sózdiń dizbeginen dúziledi; 2) óz ara grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp, biri ekinshisine gárezli baǵına baylanısadı; 3) óz ara sintaksislik mánisi jaǵınan anıqlawıshlıq, obyektlik (zatlıq), pısıqlawıshlıq qatnaslardı bildiredi.

Sóz dizbegin jasawǵa tiykar bolatuǵın sózdi **bas sóz**, al bas sózdiń mánisin túsindirip, keńeyttirip keletuǵın sózge **baǵınıńqı sóz** delinedi.

51-shıńǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara háríp penen jazılǵan sóz dizbekleriniń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám olardıń baǵınıńqı, bas sóz bolıp atalıwın túsindirip.

Qudaybergenniń ákesi Ájimurat shabandoz tuwdı-pitti Qanlıköldiń turǵını edi. Pirmanbay **jılqımanınan** júdá **ırazı edi**. Sońǵı waqıtta úyirdi tek **Ájimuratqa tapsırıp**, jılqı menen isi bolǵan joq. Qanlıkól jılqı jayılıwına qolaysız bolǵanı ushın, jılqımanlardıń geyde **Ústirtke shıǵıp ketetuǵın** waqıtları da bolatuǵın edi.

Ájiniyaz bul saparı **Qońırattaǵı dayısının úyine kiyatır edi.** Ol burqasınlap aǵıp atırǵan Xanjapqa qarap, tómendegi qosıq qatarların **áste ayta baslaǵan edi.**

Kún álleqashan batıp, **átıraptı** qarańǵılıq **qaplaǵan edi.** Aspanda **esap-sansız juldızlar** jımırınlaydı. (K.M.)

52-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Sóz dizbegin dúzip turǵan sózlerdi tawıp, astın sızın hám qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqańın aytıń.

Májilis keshke jaqın tarqadı. Adamlar hár tárepke tarqasıp ketti. Kimi tawlarǵa, qoy otarları menen qara mal fermalarına, awıllarına tarqastı. Tanabay kóp penen birge júk mashinası menen tegislik arqalı jónep ketti. Suwıq samal denesin juwlatadı. Tanabay kuzovtıń múyeshine otırıp aldı da, jaǵasın kóterip óz pikirleri menen bánt bolıp aldı. Onıń ózi bir mánili gáp ayta almasa da, basqalardıń gápın tıńladı. Mine, óziniń de shashlarınıń jarısı aǵardı. Jumıstıń mashaqatınan báribir qutıla almasań. Óziń tirimiseń, demek, onı birdeyine omırawlap iyterip júriwiń kerek. (Sh.A.)

53-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi sózlerdi grammatikalıq baylanısına qaray sóz dizbegi túrinde terip jazıń hám olardıń baǵınıńqı baylanıstıń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Sońǵı kúnleri sayaman shertekteń astı payızlı bolıp ketti. 2. Úlken japtan aqqan suw oǵan salqınlıq baǵıshlaydı. 3. Arqa betten jaǵımlı samal esip turadı. 4. Shertekteń ishi de jaqsı bezelgen edi. 5. Sıpası taxta menen pollańan. 6. Sıpanıń ortasına qoyılǵan stoldı úsh-tórt adam dógereklep otırıptı. (Ó.X.)

§ 12. Sóz dizbeginiń basqa til birliklerinen ayırmashılıǵı

Dizbeklesip kelgen sózlerdiń barlıǵı derlik sóz dizbegi bola bermeydi. Sırtqı dúzilisine qaraǵanda sóz dizbegine uqsas sózler júdá kóp. Máselen: tas kómir, poshsha torǵay, aq sarı, buwday reń, uzın boylı, qızıl shalǵıshlı, sóylep boldı, alıp ketti, qulaq saldı, kewli

pitti, awzın ashpadı, gewgim tústi, qas qaraydı, iyni túsiw, kózdi ashıp jumǵansha t.b. sıyaqlı sózler eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbeginde kelgen menen sóz dizbegi bola almaydı. Olar bir leksikalıq mánige barabar leksikalıq birlikti bildiredi. Bul sózlerdiń arasında sintaksislik baylanıs joq, olar dara sózler sıyaqlı bir intonaciya basımında aytılıp, bir sóz máni-sindeki qospa sóz hám turaqlı dizbekke aylangan.

Gáp ishinde qospa sóz hám turaqlı dizbekler sóz dizbeginiń bir sınarı bolıp keledi. Mısalı: uzın boylı adam, shubar ala sıyr, áńgimesin aytıp boldı, kózdi ashıp jumǵansha ketip qaldı, suw serpkendey tım-tırs t.b.

Sóz dizbegi basqa til birliklerinen tómendegidey óz-geshelikleri arqalı ayırılıp turadı:

1. Sóz dizbeginiń sınarları mánilik jaqtan belgili nominativlik qospa túsiniqlerdi bildiredi, al qospa sóz hám turaqlı dizbekler (frazelogiyalıq dizbekler) neshe sózden dúzilse de hámmesi bir leksikalıq túsinikti ań-latadı.

2. Sóz dizbeginiń sınarları sintaksislik xızmeti jaǵı-nan hárqaysı gáp aǵzası xızmetin atqaradı, qospa sóz hám turaqlı dizbekler neshe sózden dúzilse de gápte bir aǵzanıń xızmetinde keledi.

54-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń qaysısı qospa sóz, qaysısı turaqlı dizbek, qaysısı sóz dizbegi ekenligin hám olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın túsindir.

1. **Úlken isti júzege asırıw ushın úlken kúsh kerek** bil-sem. «Kóp kótergen júk jeńil» — deydi xalıq. 2. **Jáhángir qır dóğeregine qaradı.** Hámme oy üstinde. Sonlıqtan, dóğerek **suw serpkendey jum-jırt.** 3. **Ol adamlardıń pikirin tınıq tıń-ladı.** 4. Jáhángir kewilli túrde **yoshıp ketti.** Kózlerinen **ushqın atıp turǵanday** sezildi. 5. **Ol qáddi-boyı kelisken,** qarıwlı, **or-ta boylı jigit** edi. 6. **Ol jerlerdi súrip,** mákke ekken jaqsı. Biraq, tez-tezden, basıp-basıp **suwǵarıp turıw kerek.** (Ó.X.) 7. Jaydıń ishi **urıp tıqqanday** adamǵa tolı. 8. Onıń gápi **túyeden postın taslaǵanday** boldı.

55-shınıǵıw. Berilgen sóz toparlarınıń qaysısı qospa sóz, qaysısı turaqlı dizbek hám qaysısı sóz dizbegi ekenin tómendegi úlgi boyınsha bólip jazıń.

Aq boz at, sarı ala, keń jawırınlı jigit, sóylep berdi, qosıq ayttı, shıǵıp ketti, jumǵan awzın ashpadı, qulaq saldı, kóz tikti, iyni túsiw, awzınıń sarısı ketpegen, qulaǵındı kesse bilmeyseń, kópir arqalı ótiw, sulıw jazıw, sekirip túsiw (qorqqaninan), sekirip túsiw (joqarıdan), dize búgiw, dizerlep otırıw, zer-zebil bolıw, qabaǵın úyiw.

- Úlgi:**
1. Qospa sóz: uzın boylı, alıp ketti,...
 2. Turaqlı dizbek: kóz salıw, salısı suwǵa ketiw,...
 3. Sóz dizbegi: silpilep jawdı, jaqsı oqıw,...

56-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi dıqqat etilgen turaqlı dizbeklerdiń ornına mánisin beretuǵın sinonimlerin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń sóz dizbeginiń qaysı sınarı (baǵınıńqı ma yamasa baǵındırıwshı ma) bolıp kelgenin anıqlań.

1. Túni boyı gúzette bolǵan ǵarrılar jón-jónine **kóz ildiriw ushın** jambaslap qıysayıstı. (*Á.T.*) 2. **Kózdi ashıp jumǵansha** hámme bala ananı qorshalay qaldı. (*Á.T.*) 3. Qanday tap-sırma bolar eken, ne aytar eken dep kómandirge **qulaq túrdi**. 4. Ele **awzınan ana súti ketpegen** balalardı sheyin maydangá shıqtı. (*A.B.*) 5. Joldasları jaqqan ottı kórip, **quwanışı qoynına sıymaǵan** Erpolat áste ǵana qosıq aytıp joldaslarına jetti. (*M.D.*) 6. Awıldıń dógeri **pıshıq murnı batpaytuǵın** toǵay edi. (*A.B.*) 7. Eki-úsh ret qalqıp shúmde de, pátli aǵısqa aralasıp **kózden ǵayıp boldı**. (*S.A.*) 8. Hawa rayı birden buzılıp, **kózge túrtse kórgisiz** ala-sapıran boldı da qaldı. (*N.D.*)

§ 13. Sóz dizbeginiń dúzilisi

Sóz dizbekleri mánili eki yamasa birneshe sózlerden dúziliwine qaray jay hám qospa sóz dizbegi bolıp ekige bólinedi.

1. Jay sóz dizbegi mánili eki sózdiń sintaksislik baylanısınan dúziledi: Araldıń balıǵı, koldıń suwı, jún

oramal, qalın toғay, jaqsı oqıydı, terektiń putaǵı, toǵaydan shıqtı, awıl haqqında oylaw, dáryaǵa deyin barıw t.b.

Qospa sózler hám turaqlı dizbekler de jay sóz dizbeginiń bir sınarı bolıp keledi. Mısalı: **Aral teńiziniń** balıǵı, **sarı sınılı** qız, **kók shópeli** dala, sporttı **jaqsı kóriw**, **túp degen túkirik jerge túspeytuǵın** suwıq, **kózdi ashıp-jumǵansha** barıp keliw t.b.

2. Qospa sóz dizbekleri jay sóz dizbeginiń quramına basqa sózlerdiń kirip, keńeyip keliwinen dúziledi. Mısalı: paxtanı teriw — **paxtanı mashina menen teriw**, salını suwǵarıw — **salını qandırıp suwǵarıw**, úyge qaytıw — **úyge keshke qaray qaytıw**, jańa jay — **jaqında salınǵan jańa jay**, Nókistiń kóshesi — **Nókistiń keń kóshesi** t.b.

Qospa sóz dizbekleri eń kemi úsh hám onnan kóp sózlerdiń dizbeginen dúzile beredi. Mısalı: Ústirttiń jer astı baylıqların qazıp alıw, paxtanıń tárbiyasın sapalı júrgiziw, awıldı sapalı awız suw menen támiyinlew t.b.

57-shıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sóz dizbeklerin dúzilisine qaray qanday sóz dizbegi ekenin hám olardıń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısp turǵanın aytıń.

Sol jılı ol **jetisin toltırıp**, segizge qaraǵan edi.

Dáslep oǵan arnap portfel satıp alındı. Qara **dermatinnen tigilgen** bul **portfeldiń** ashılıp jawılǵanda shırt etetuǵın **jıltırawıq temirden islengen qulpı** bar edi. Oǵan qosımsha **mayda zatlar salatuǵın qaltası** da bar. Bir sóz benen sıpatlaǵanda, qádimgi mektepke alıp baratuǵın **oqıwshınıń portfeli**. Hámme nárse áne **usınnan baslanadı**.

Atası **bul portfeldi kóshpeli avtolavkadan satıp aldı**. Tawdaǵı **sharwalar** ushın kerekli zatlardı alıp júretuǵın avtolavka **San-Tash ańǵarında otırǵan bajbannıń úylerine** hárdayım **qayırılıp ótetuǵın** edi.

Tap usı jerden baslap ańǵardıń baǵdarı menen **tawǵa qaray sozılıp ketetuǵın** qorıq toǵay baslanadı. Ol jerde tek bolǵanı úsh xojalıq bar. Sonda da, avtolavka anda-sanda **úylerdiń tusında irkilip ótedi**. (Sh.A.)

58-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Jay sóz dizbek-
leriniń astın sıızıp, olardı baǵınıńqılı baylanıs túrlerine ajratıp
aytıp beriń.

Qońıratqa kirgen jerde Xiywa úlgisinde eki ğubbalı
minar salınǵan. Olardıń ortasınan eki arba teńnen sıyǵanday
dárwaza qurılǵan. Esik aldında jipek shapan menen aq
shógirme kiyinip, qılısh asınǵan nókerler náwbetshilik etedi.
Qalaǵa kúnine birneshe kárwanlar kelip, júk tiyelgen túyeniń
qońırawları uzaqtan jańlap esitiledi. Qońırat álleqanday
dábdebeli bir shıǵıs qalalarına usap kórinetuǵın edi.

Qońıratıń bergi dárwazası menen arǵı dárwazasın tu-
tastırıwshı úlken jol bar. Ásirese, Mańǵışlaqtı jaylaǵan
qazaqlar kóp sandaǵı qara mal, jılqı hám qoy-eshkilerdi
aydap ákelip, dange awmastıradı. (K.M.)

59-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge
dıqqat etip, olardıń neshe mánili sózden dúzilgenin hám dúzilisi
boyınsha qanday sóz dizbegi ekenin aytıp beriń.

Qılıshkóldiń eteginen kóteriletuǵın biyik tawdı Kókirek
taw dep ataydı. Bul tawdıń arqa jaǵındaǵı janbawırları tiken
japıraqlı aǵashlar menen qaplangan, al **qubla jaqtaǵı janba-**
wırları bolsa, **tep-tegis jazıqlıq.** Quyash penen jaltıraǵan **bul**
taw tap házir ǵana shashı alınǵan jaltır bastı eske túsiredi.
Tawdıń bul shetinde **arqa janbawırına barıp tirelgen**she
ılǵıy aǵashlar ósedı. Olar ózleriniń putaqları menen arqanıń
suwıǵın ótkermey, **tawdı jawıp turǵısı kelgendey ırǵalısp**
turadı. Eger **Kókirek tawınıń tóbesine shıǵıp,** átirapqa
qarasań, aspan jiyeginiń qayaqtaǵı bir alıs jaqlarǵa zıńǵıp
baratırǵanın, al tómenge qarasańız **Oral dáryasınıń jaǵasına**
jaylasqan Girmá awılınıń úyleriniń hárreniń uyasınday bolıp
kózge túsetuǵının kóresiz.

Házir Kókirek tawdıń qubla eteginde Sharufullanıń qoy-
ları **kók maysa shóplerdi julıp jep,** ǵashıratıp shaynap júr,
al tawdıń basında bolsa hár qıylı jastaǵı bes adam otırıptı.
(M.K.)

60-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa sóz dizbeginiń astın sıızıp,
olardıń neshe sózden dúzilgen hám baǵındırıwshı sınarınıń qanday
sóz shaqabınan bolǵanın anıqlań.

1. Awılımızda «Abat turmıs jılı»nda jańadan salınğan sulıw jaylar boy tikledi. 2. Awıldıń qaptalında 10 gektarlıq miywe baǵı bar. 3. Jáne de «Abat turmıs jılı»nda awılımızdıń kóshe átirapı kóklemzarlıqqa aylandırıldı. 4. Jasıl aǵashlar ózi ósetuǵın jerdiń rejimin jaqsılaydı, hawanıń ıǵallıǵın arttıradı, samaldıń tásir etiw kúshin páseystedi, hawanıń tazalıǵın jaqsılaydı. 5. Egilgen jasıl aǵashlar úlkemizdiń kelbetin ózǵertedi, adamlardıń jumıs islewi hám dem alıwı ushın qolaylı jaǵdaylar dúzep beredi. («E.Q.»)

§ 14. Sóz dizbegindegi mánilik qatnaslar

61-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara háríp penen jazılǵan sóz dizbeklerine dıqqat etiń. Olardıń qanday mánilik qatnasta kelgenin hám qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin anıqlań.

Paroxod áste-aqırın jılıy basladı. Ózi aq hám uzın paroxod trubasınan tútin buwdaqlatıp kete berdi. Íssıq kólge, aq paroxodqa qaray júzip baratırman. Paroxodtaǵı adamlar hayran qalǵanlıqtan bul ájayıp maqluqtı kóriw ushın antalasıp qaradı. Onnan keyin aq paroxod óz baǵdarı boyınsha júze berdi. Kóldi astan-kesten etetuǵın bul dúbeley **San-Tash ańǵarınıń samalı.** Dawıl olardıń artınan quwıp, toqtawǵa múmkinshilik bermey, **birewin de qaldırmastan** Íssıq kólden **quwıp shıqqan.** Bizler **sol dawıllı jerde turamız.** Ol bizler tárepten baslanadı. Qısı menen dáryanıń arǵı jaǵındaǵı toǵaylıq **samal menen gúwlep,** astan-kesten bolıp turǵanlıqtan, hátte **qorqınıshlı seziledi.** (Sh.A.)

Sóz dizbeginiń quramındaǵı sózler óz ara grammatikalıq baylanısqa túsiw arqalı mánilik qatnaslardı bildiredi. Sóz dizbegindegi grammatikalıq máni baǵındırıwshı sóz benen baǵınıńqı sózdiń arasında boladı. Baǵınıńqı sóz baǵındırıwshı sózdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq hám pısıqlawıshlıq mánilerde túsindiredi. Usı sıyaqlı mánilik ózgesheliklerine qaray sóz dizbekleri **anıqlawıshlıq qatnastaǵı sóz dizbegi, tolıqlawıshlıq qatnastaǵı sóz dizbegi** hám **pısıqlawıshlıq qatnastaǵı sóz dizbegi** bolıp úshke bólinedi.

1. Anıqlawıshlıq qatnastağı sóz dizbegi. Anıqlawıshlıq qatnastı jupkerlesiw hám úylesiw usılında baylanısqan sóz dizbekleri ańlatadı. Bunday qatnastağı sóz dizbeginiń, baǵınıńqı sınıarına qanday? qansha? neshe? kimniń? neniń? sorawları qoyıladı. Mısalı: jún oramal, bılǵarı etik, qızıl kóylek, úyir-úyir jılqı, bir qushaq otın, sawınshı qız, túngi suwıq, aqshıl bult, jas bala, sulıw kórinis, inimniń kitabı, awıldıń sáni, tawdıń qarı t.b.

2. Tolıqlawıshlıq qatnastağı sóz dizbegi. Tolıqlawıshlıq qatnas basqarıw usılında baylanısqan atawısh hám feyil sóz dizbekleri arqalı bildiriledi. Bunday qatnastağı sóz dizbeginiń baǵınıńqı sınıarına kimgе? nege? kimdi? neni? kimnen? neden? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim tuwralı? ne tuwralı? degen sorawlar qoyıladı. Mısalı: sózge sheber, iske hayyar, oqıwǵa ziyrek, sózge sheshen, muzıkaǵa qumar, ózińizge málim, abırayǵa sherik, Azattı tanıdı, suwǵa shomıldı, suwıqqa tońdı, dawısınan tanıdı, suwdan ishti, májiliste talqılandı, avto-busta keldi, sharwalar menen ushırastı, súwreti arqalı tanıdı, egis ushın tayarlandı t.b.

3. Pısıqlawıshlıq qatnastağı sóz dizbegi. Pısıqlawıshlıq qatnastı basqarıw, jupkerlesiw usılında baylanısqan sóz dizbekleri arqalı ańlatıladı. Bunday qatnastağı sóz dizbeginiń baǵınıńqı sınıarına qayda? qaydan? qayerde? qashan? qalay? qáytip? t.b. sorawlar qoyıladı.

Pısıqlawıshlıq qatnastağı sóz dizbeginiń baǵındırıwshı sózi feyilden, baǵınıńqı sózi hár túrli sóz shaqaplarınan bola beredi: qalaǵa barıw, awıldan qaytıw, kún sayın qatnaw, jaqsı oqıw, sulıw jazıw, tabısı tamamlaw, eki aylanıw, úsh ay oqıw, tez islew, tómén túsiw, erteń barıw, kóp oqıw, jalt qaraw, gúldir-gúldir kisnew, dizerlep otırıw, baqırıp sóylew, silpilep jawıw t.b.

62-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Anıqlawıshlıq qatnastağı sóz dizbekleriniń astın sıızıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám baylanısıw usılın aytıń.

1. Qısta toǵayda onsha kóp jumıs bolmaydı. 2. Jazda súriw-súriw qoy yamasa úyir-úyir jılqıların aydap kelip,

olardıń jaylawǵa bir tünep ketkenin oǵada jaqsı kóremen. 3. Sharwalardıń bala-shaǵaları júz mashinası menen keledi. 4. Júk mashinasına otaw hám basqa da zatlar tiyelgen boladı. 5. Bizler úyge jaylawdaǵı shóp-shardıń arası menen qaytamız. 6. Jas jılqıman shıǵar bul qosıq aytıp kiyatırǵan. 7. Jas jigit olardıń shákirti eken. (Sh.A.)

63-shınıǵıw. Gápplerdi oqıń. Basqarıw usılında baylanısqań sóz dizbeklerin tawıp, olardıń qanday mánidegi sóz dizbegi ekenin aytıń.

1. Er jigit eli ushın tuwıladı, eli ushın óledi. 2. Iske hayyar, awqatqa tayar. 3. Astı qardarına, isti sárdarına tapsır. 4. Ekkende joq, tikkenge joq, qırmanda tayar. 5. Miynetke ılayıq ziynet bar. 6. Sózge batır bolǵansha, iske batır bol. 7. Adam adamǵa miyman. (*naqıllar*) 8. Otırǵanlar Jumabaydıń sózin tınladı. 9. Men de saǵan sonı aytpaqshıman. (A.Á.) 10. Ol bıyıl toǵızınshını pitkeredi. 11. Bizler paxtanı mashına menen terip alamız. («E.Q.»)

64-shınıǵıw. Gápplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózler sóz dizbeginiń qaysı túri ekenin hám mánilik qatnasların aytıń.

Bası **batırlardıń qalqanında**y shoshayıp, Taslaq bólimi **kó-rindi**. Aynalası tım-tırıs. **Ara-tura** sarı shımshıq **shúykildeydi**. Jiyegin **qalıń súyrik qaplaǵan**. Taslaq, **baǵanaǵı** kisiniń aldınan búgin de qarsı shıǵıp tur. Ol **kemesiniń basın** qır jaǵaǵa **tiredi** de, **awzı arqaǵa qaray ashılǵan baraqtıń qasına kelip toqtadı**.

Bul jerdiń aynala dógereginen **teńizdiń** tanıs **iyisi** ańqıdı. Tos basqa awlar **uzın sırgawılda jayıwlı tur**. **Kelgen kisi** usılayınsha oylap **baraqtıń ishine kirdi**. Heshkim joq, **tompayısıp** balıqshılardıń tósek ornı **jatır**. Ol dárhal ǵırıra **keynine qayttı**. Esiktiń aldına shıqqanda ǵana basın **joqarı kóterip, baraqtıń arqa jaǵına qaradı**. Quyash **ádewir kóterilip qalıptı**. Ol **qamıs jaydı** tez sholıp ótti. (Ó.A.)

65-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sóz dizbeklerin tawıp, olardıń astın sızıń. Sóz dizbekleriniń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqańın, baylanısıw túrlerin hám sorawlar qoyıw arqalı mánilerin anıqlań.

Kún batıwǵa aynalısqı eńkeyip baratır. Mayda shılıpıldaǵı tolqınlar jaǵadan qashıp, gá, jaǵaǵa jarmasıp, samal menen kún boyı oynaydı, biraq, keshke taman birden toqtap qaldı. Oyinga baslı sebepti bolǵan samal tawǵa qaray kózden ǵayıp bolıp ketti.

Balıqlar da azanda hám keshte oynaǵandı jaqsı kóredi; móldir suwdı shılıpıldatıp, olar suw betinde úlken hám kishkene dóńgelekler qaldıradı, al eń qırır qıylıları joqarı sekirip, gúmis qabırshaqların jıltılatıp: maǵan qarańlar, bizler qanday sulıwmız, sulıwlıǵımızǵa súysinińler, degendey maqtanadı (M.K.)

66-shınıǵıw. Berilgen ǵáplerdi oqır. Basqarıwshı baylanıstaǵı sóz dizbeklerin tawıp, olardı sorawlar qoyıw arqalı qaysı mánilik qatnasta kelgenin (tolıqlawıshlıq pa yamasa pısıqlawıshlıq pa) anıqlań.

1. Ízılǵan samal qoldı qaltıratıp, betti tońdıradı. 2. Kemedegi kisi tuppá-tuwrı aldına qarap tur. 3. Aqjal tolqın kók aspadı háwes etkendey joqarı qaray shapshıydı, qaytadan teńizge shuwıldaydı. 4. Quslar tınısh tappay andamında ushıp-qonıp, teńizdi basına kóterip júr. 5. Barlıq zatlar shillenıń saqıy kúninen nár alǵanday. 6. Ekinshi bir tárepten balıqshılar kemeleri menen teńizge túsip kiyatır. 7. Usı waqıyalar kemede kiyatırǵan jalǵız adamnıń basında bar. 8. Ol ózi áskerde bolmasa da, kiyimdi jıynaqlı etip kiyiwge ádetlenipti. 9. Móldir qoy kózli, jası otız beslerge kelgen bul kisiniń ústine kiygen jaǵalı sarı gimnastyorkası menen putındaǵı galufe ózine kútá jarasıqlı. (Ó.A.)

67-shınıǵıw. Cifrlap berilgen hárbir sóz dizbeginiń baǵınıńqı sóziniń baǵındırıwshı sóz benen qalay baylanısqanın, qanday mánilik qatnasta turǵanın hám sóz dizbeginiń sınırlarınıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıp berin.

1. Kósheni tazalaw, qalaǵa qaytıw, ıqlas penen oqıw, ǵa-washalardı birlew, awıldan keliw, demalisqa shıǵıw, suwda júziw, parkte qıdırıw, kún sayın qatnaw, dáryaǵa qaray ketiw, qálem menen jazıw.

2. Jaqsı oqıw, sulıw jazıw, qızıqlı ertek, sulıw bezelgen jay, joqarı kóteriliw, tómén túsiw, tez kirip shıǵıw, keń

jawırınlı jigit, shaqqan bala, sızılıp ağıw, qamırdan qıl suwırğanday etip aytıw, úsh ret qatnaw, eki aylanıw, kóp qabatlı jay.

3. Tawdıń etegi, koldıń suwı, awıldıń bağı, gúnjiniń japırağı, Araldıń balığı, meniń inim, inimniń kitabı, qardıń suwı, qoydıń júni.

Sóz dizbegin tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sóz dizbegi degen ne? Onda neler úyreniledi?
2. Sóz dizbegin anıqlaw belgilerin aytıń.
3. Sóz dizbeginiń qospa sóz hám turaqlı dizbeklerden ayırmashılıǵı qanday? Mısal keltiriń.
4. Sóz dizbegi dúzilisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
5. Sóz dizbegi qanday mánilik qatnaslardı bildiredi? Hárbir túrine mısal keltiriń.

GÁP

§15. Gáp hám onıń tiykarǵı belgileri

Gáp qanday da bir haqıyqatlıqqa qatnaslı waqıya-hádiyseler tuwralı xabar, soraw, buyırq mánisin bildiretuǵın sintaksislik birlik. Belgili bir pikir tıyanaqlılıǵı gáp arqalı bildiriledi. Mısalı:

- Masalbektıń jazǵan xatı seniń yadıńda bar ma?
- Yadımda, Tolǵanay. Bilemen.
- Awa, ekewimiz bilemiz. (Sh.A.)

Bul gáppler eki adamnıń sóylesiwinen, qarım-qatnas jasawınan dúzilgen. Olardıń hámмесinde de gáplik belgi, pikir tıyanaqlılıǵı bar. Hárbir gáp ózine tán intonaciyasına iye bolıp, bólinip ayılǵan.

Gáp bir sózden de, eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbeginen de dúziledi. Olar neshe sózden dúzilse de gáplik belgi — intonaciya hám bir náwiye pikir tıyanaqlılıǵın ańlatadı.

Til arqalı qarım-qatnas jasawdıń eń kishi sintaksislik birligine **gáp** dep ataladı.

Gáptiń ózine tán tiykarǵı belgileri tómendegiler:

1) gáptiń tiykarın bas aǵzalar (baslawısh hám bayanlawısh) dúzedi.

2) hárbir gáp intonaciya pütünligine iye boladı.

3) gáptıń mazmunınan belgili bir máhálge qatnaslı is-háreket, waqıyalar xabarlanadı: 1. Shigitler kógerip shıqtı. 2. Tárbiya jumısları júrgizilip atır. 3. Ğawashalar-dı suwǵarıwdı baslaymız.

Bul gápler ótken, házirgi hám keler máhállerde qollanılǵan.

Gáp aytılıw maqsetine qaray **xabar, soraw, buyırq gáp** bolıp úsh túrge bólinedi.

Gápler adamnıń hár túrli kewil-kúyi, tuyǵı-sezimler (quwanıw, tańlanıw, renjiw, kúyiniw t.b.) bildirip, **úndew gáp** mánisin de bildiredi.

68-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttegi gáplerdiń qanday qarım-qatnaslıq xızmet atqarıp kelgenin, gáp bolıp dúziliw belgilerin hám máhállik qatnasların anıqlań.

Oǵan selteń beriwdiń keregi joq. Kempir irkilip turdı da, biraz waqıtqa deyin qır-dógeresine gúńgirt tartqan, nursız kózleri menen qarap:

— Amanbısań, qutlı dalam? — dedi áste ǵana.

— Shúkir, Tolǵanay. Sen keldiń be? Boldırıp qalıpsań ğoy. Shashların da appaq bolıptı. Qolında hasa.

— Há-á, qartaydım ğoy, keń dalam. Bıltırdan beri kele almadım. Kórip turman, seniń ele sol turısıń. Ústińnen egislik ketpeydi. Búgin meniń ótkenlerdiń ruwxın eske ala tuǵın künim.

— Bilemen, Tolǵanay. Ózim de seni keler dep kútip jatır edim. Bul saparı da aqlıǵıńdı ertip kelmediń be, Tolǵanay?

— Kórip tursań ğoy. Qara basım keldim. (Sh.A.)

69-shınıǵıw. Teksttegi gáplerdi oqıń. Hárbir gáptiń aqırına qanday irkilis belgisi qoyılıp turǵanın hám olardıń aytılıw maqsetine qaray qanday gáp mánisinde kelgenin aytıń. Teksttiń dáslepki shınıǵıwdıń dawamı ekenine dıqqat etiń.

— Demek, sen oǵan ele hesh nárese aytpaǵan ekenseń daǵı onda, Tolǵanay? Bir kúni bolmasa, bir kúni birew to-sattan dúrs ettiredi ğoy ele?

— Óytip oylap ne qılayın. Erte me, kesh pe, aqırı bir kúni ózi-aq biler-dá. Ózi de eseyip, jaqsı-jamannıń parqın ayıratuǵın bolıp kiyatır. Biraq, ele ol meniń ushın náreste. Aytayın desem, tasbawır bolıp qalar dep qorqa beremen.

— Sóytse de, adamnıń haqıyqatlıqtı bilgeni maqul ğoy, Tolǵanay.

— Túsınemen bárin de. Biraq, qalay aytaman? Men biletuǵın haqıyqatlıqtı, qádirdan dalam, sen biletuǵın, hátteki, hámme biletuǵın haqıyqattı házirshe tek ğana ol bilmeydi. Bilgennen keyin qanday qıyallardıń basına barar eken? Ótken-ketken hádiyselerdiń tórkinine durıs túsine alarmeken? Ele bala ğoy. Ómirden túnılip ketpese bolar edi, — dep oylana beremen. (*Sh.A.*)

70-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli qosımta yamasa kómekshi feyillerdi qoyıp, gáplerdi tiyanaqlı etip jazıń. Gápti dúziwshi grammatikalıq tiykarlarınıń (baslawısh hám bayanlawıstıń) tallaw úlgisi boyınsha astın sızın hám feyil bayanlawıshlardıń qaysı bet, qaysı máhálde turǵanına túsınik berin.

Balıqlar oynap, quslar sayrap, balalar nárete toqıp.... Ğabdulla menen Aydar ózleriniń nárete toqıwın pitker... Óz qolları menen islegen islerine súysin...

Sóytip balalar ózleriniń júdá áhmiyetli islerin islep bol... da, awılǵa qaray asıǵıslıq penen júrip....

Men jardan jarǵa sekiriwdi úyren.... Tek bolǵanı júziwdi bilmey.... Erteń azan menen kólge shıǵıw kerek. Hámmemiz tań qarańǵısında monshanıń qasına jıynala.... Al, seniń qayıǵın keshte tayar tursın. (*M.K.*)

§ 16. Gáptiń mazmunına qaray túrleri

Gápler mazmunına qaray **xabar gáp**, **soraw gáp**, **buyırq gáp** hám **úndew gáp** bolıp tórt túrge bólinedi.

Xabar gáp. Qanday da bir haqıyqatlıq haqqında xabar mazmunın bildiretuǵın gáplerge **xabar gáp** delinedi.

Xabar gápler sóylewde bir jón páseń intonaciya menen ayıladı. Jazıwda xabar gáptiń aqırına noqat qoyıladı.

Xabar gápler mánisi boyınsha bolıp ótken, bolıp atırǵan ya endi bolatuǵın is-háreket, qubılıslardı xabarlaydı. Mısalı: Úlkemizde báhár baslandı. Endi sanawlı kúnlerden soń diyqanlarımız úlken úmitler menen jerge tuqım shashadı. Házir awıllarımızda báhárgi egiske tayarlıq jumısları qızǵın júrgizilip atır. («E.Q.»)

71-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep berin hám teksttiń qaysı stilge qatnaslılıǵın, waqıyanıń bayanlanıw waqtın aytıń.

ATA JURTI TÜRKSTAN

Türkstan toǵız jol tıyısken Shıǵıs Kárwán jolı oraylarınıń biri edi. Bir waqıtları Orıs xan bul jerdi oraylıq qalaǵa aylandırıp, Noǵaylı eliniń paytaxtı bolǵan. Oqqas Otırarǵa kelip otawın tigip, Sıǵnaqtan saray saldıǵan. Onıń ulı Muwsa Jayıqqa qaray qashqannan keyin de bul jerde ádewir búlginshilikler bolǵan.

Sońınan Shaybanı xan kelip sháhárdi iyeledi. Usınday sebepler menen Türkstanda ózbek, qazaq, qaraqalpaq xalıqları aralasqan, bir mámleket payda boldı.

Qaraqalpaqlar bul jerdi «Ata jurtı Türkstan» dep ataydı. Bul at negizinen Oqqas zamanınan qalǵan bolsa itimal. Noǵaylılar bir-biri menen kelispey qalsa, dárhal «Ata jurtı Türkstanǵa kóshemiz», dep qızıl gegirdek bolıp atırǵanı. Bul jerge qaraqalpaqlardıń bir bólegi bir mın bes júz eliw segizinshi jılı kóship kelgen. Ózlerin «Qaraqalpaq» dep atap, Sıǵnaq átirapın jaylaydı eken. (K.M.)

Soraw gáp. Mazmunı boyınsha sorawlı máni bildiretuǵın gápgerge **soraw gáp** delinedi.

Sóylewshi ózi bilmegen nárselerin, is-háreket, waqıyalardı sorap biliw maqsetinde soraw gápgerdi qollanadı.

Soraw gápitiń sorawlı máni bildiretuǵın bólegi basqa bóleklerine qaraǵanda kóterińki aytıladı. Jazıwda soraw gápitiń keynine soraw belgisi qoyıladı. Mısalı: Bala úydiń aldına shıǵıp, kelgen mashınanı kórmekshi boldı. Neshe dóńgelekli eken ózi? Tórt dóńgeleklimeken?

Gónemeken ya taza mashinameken? Izindegi tirkewi qanday eken? (Sh.A.)

Soraw gáplerdiń mánisi tómendegi grammatikalıq qurallar arqalı bildiriledi:

1. **Kim, ne, qanday, qaysı, neshe, qansha, qalay, nege, ne ózi, ne ushın** t.b. soraw almasıqları arqalı: **Ne** dep tursań? **Qaydan** kiyatırsań? **Sonda qalay** boladı? Mınaw **kim**, qaydan kelgen? **Ne qılıp júr ózi?** — dep soraydı. (Sh.A.)

2. **ma/me (ba/be, pa/pe), she** soraw hám **goy** anıqlaw janapayları arqalı: — Kárwanıń aman-esen jetip keldi me? Sawdań gújip atır ma? — Kóp waqıttan beri kórinbey kettiń **goy**?

3. Soraw intonaciyası arqalı: Bul adamdı bir jerde kórgendeymen?

— Siziń bayağı saparı mennen qattı kewlińiz qalğan shıǵar, aǵa? — dedi.

72-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Soraw gáplerdi dúziwshi grammatikalıq qurallardıń astın sızın hám ishinen intonaciya arqalı bildirilgen soraw gápti anıqlań.

«Sen hesh nárese bilmey tursań ba? Atam nege bunshelli qapa kórinedi? Ayıbı ne onıń? Ol nege Alabastı jaydaq minip keshigip bardı? Múmkin, ol toǵaydaǵı marallardı kórip irkilip qalǵan shıǵar?... Al, eger marallar joq bolsa she? Múmkin, olardıń kelgeni ótirik shıǵar. Sonda ne boldı? Ol nege keldi dep ayttı? Usıdan ótirik bolsa, mehriban shaqlı Maral bizlerge narazı boladı» — dep sıbırlap otırǵanday edi. (Sh.A.)

Buyırıq gáp. Buyırıq, ótinish-tilek, másláhát-keńes, shaqırıw sıyaqlı buyırıqlı máni bildiretuǵın gáplerge **buyırıq gáp** delinedi.

Buyırıq gáplerdiń mazmunınan qanday da bir sóylewshi tárepinen basqa birewge (tıńlawshıǵa) buyırıw, ótinish etiw, másláhát beriw, shaqırıq hám t.b. mániler ańlasılıp turadı.

Buyırıq gáplerdiń intonaciyası eki túrli boladı: birde olar xabar gáptiń intonaciyasına jaqın buyırıqlı mánide

aytılsa, birde kóterińki intonaciya menen aytıladı. Ay-
tılw ózgesheligine qaray buyırıq gáplerdiń keynine ja-
zıwda noqat (.) ya úndew belgisi (!) qoyıladı. Mısalı:
Otır, Tolǵanay! Túrgelip tura ber me, óziń ayaq awı-
rıw adamsań, tastań ústine jayǵasıńqırıp otırıp al, bir
ilajın kóreyik bunıń. Seniń usı jerge kelgeniń esińde
bar ma, Tolǵanay?

— Yaǵay, Tolǵanay, sen olay deme. Sen sol dáwir-
lerińdi basınan baslap yadıńa túsiriw ushın bir táwekel
etip kór. (Sh.A.)

Buyırıq gáptiń bayanlawıshı tómendegishe ańlatıladı:

1. Kóbinese, buyırıq meyiliniń II hám III bettegi
túrleri arqalı: Meyli, bunday hádiyseler **júzege kelmey-
aq qoysın**. Sen de hesh jaqqa **joǵalıp ketpey-aq qoy**.
Bultlarǵa qarap tım-tırıs **jata ber**. (Sh.A.) Ósken jerdiń
oylı-bálintin ańlap barıw kerek, ulım. Shayıq atańnıń
zeynine **tiyme, sadıq bol**. Endigi gápti Amanqul biy
aytsın. (T.Q.)

2. Buyırıq meyildiń II bettegi túrine **-shı/-shi,
-ós, -shesh, -sańa/-seńá** janapaylarınıń qosılıwı arqalı
ańlatıladı: Azıraq tınıshlanshı, Batıray, shawqım salmay
turshı. (S.K.) Qosıbay hayalınıń aqılısıǵanın jaqtırmay:
— Qoysańa, — dep jekirindi. — Ha júwernemek, kelseńa,
bermaǵan. (K.S.). — Bárin bershesh, bárin. (I.Q.) Há
ǵarrı, shıǵós beri. (Sh.S)

73-shıǵıw. Tekstti oqıń. Buyırıq gáplerdi tawıp, olardıń irki-
lis belgilerine dıqqat etiń. Qanday jaǵdayda noqat hám qanday
jaǵdayda úndew belgisi qoyılatuǵının túsindiriy.

Ol óz ómiriniń ishinde birinshi mártebe dawısın kóterip
ashıwlanıp baqırdı:

— Qáne, attan tús! — Attıń alalmay turǵanın kórmey
tursań ba? Tús degende tús!

Hayran qalǵan Orazqul oǵan únsiz boysınıp, etik-petigi
menen attıń üstinen suwǵa sekirip tústi.

— Qáne, qaptaldan deme!

Olar ekewi birden kúsh qosıp omırawlap edi, tasqa tirel-
gen bórene áste jılıslay basladı.

— Attı kóter! Attı! — dep Mómin Orazquldı nuqıp jiberdi. Olar biraz qıyınshılıqtan soñ attı tik ayağına mindirdi.

— Shesh! — dep buyırdı Mómin.

— Nege?

— Shesh deymen men sağan! Qaytadan tirkeymiz. Shesh arqanlardı.

Orazqul bul saparı da oğan únsiz boysındı. At bórene-den ajratılğannan keyin Mómin onı jeteley basladı.

— Al, endi júr, — dedi ol. — Bir aylanıp kelemiz. At azıraq dem alsın. (Sh.A.)

74-shıngıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń aytıluw mazmunına itibar berıń hám mánisin anıqlań.

1. Ğárezsizlik — aydın jol! 2. Xosh kelipsiz, abat mákan jılınıń Nawrızı! 3. Hár kúnimiz Nawrız bolsın! («E.Q.») 4. Qáne, kóp irkilmeyik. — Basla onda, kettik. (T.Q.) Endi men onıń júzin kórmeymen. (K.S.) 5. — Orazqul ağa, meniń portfelime qara! Mektepke baraman. Meniń portfelime qara! — dedi bala. 6. — He, ne dep sandalap tursań! — dedi qorqıp ketken Orazqul. (Sh.A.) 7. Endi sen usı jerde qala ber. Shayıq atańnıń zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Endigi gápti Amanqul biy aytsın. (T.Q.)

75-shıngıw. Ózleriniz oqıp atırğan kórkem shıǵarmalardan yamasa yadıńızdan xabar, soraw hám buyırq gáplerdiń hárbirine eki-úsh gápten tawıp jazıń. Jazıwda olarǵa noqat, soraw hám úndew belgileriniń qoyılıwına itibar berıń.

Úndew gáp. Sóylewshiniń ayılajaq pikirge hár túrli emocionallıq tuyǵı-sezimlerin bildiretuǵın gáplerge **úndew gáp** delinedi.

Úndew gápler óziniń negizgi mazmunına qosa sóylewshiniń quwanıw, tańlanıw, kúyiniw ya súysiniw t.b. sıyaqlı kúshli emocionallıq tuyǵı-sezimlerdi ańlatadı. Mısalı: Bala kele sala ashıq turǵan qapılardı: — Keldi! Dúkán-mashina keldi! — dep júregi sháwkildep birden qattı baqırıp jiberdi. Kempir bolsa balanı erkeletip: — Yapırmay, bunıń kóziniń kórgishligin-ay! — dep qoydı. (Sh.A.)

Úndew gáppler intonaciýalıq jaqtan ayırıqsha kúshli dawıs tolqını menen ayıladı, jazıwda keynine úndew belgisi qoyıladı.

Úndew gáppler tómendegi jollar menen úndewlik mánilerdi ańlatadı:

1. **Yapırmay, alaqay, pah, pay, uwh, ah, haw** t.b. sıyaqlı tańlaq sózler arqalı: **Pa**, dúnya-ay! Tuwıp ósken jer qanday qádirlı! **Alaqay**, Palman aǵam kiyatır! (*N.D.*) **Uwh**, júregim jańa jay taptı ǵoy! (*Ǵ.S.*)

2. **Qanday, qansha, qanshama, qaysı, sonday, qalay, bunsha** sıyaqlı kúsheytkish mánili sózler arqalı: Bul **qanday** awhal! Aysánem bolsa Ǵodalaqtıń qanjıǵasında jılap ketti. (*S.X.*) Usınday ápiwayı miynet erleri bizde **qanshama** kóp deysiz! (*Ǵ.S.*) Buǵan **bunsha** sulıwlıq, shıray, **bunsha** sawlat, kelisken qáddi-qáwmet qalay payda bolǵan! (*S.X.*)

3. Gáppler súren-shaqırıq mánisinde kelgende úndewlik mání ańlatadı: Jasasın barlıq jer júzinde paraxat-shılıq! Elimiz gúllene bersin! Barlıq kúsh, jetistirilgen zúraátti sepsitpey jıynap alıwǵa qaratılsın! Hámme jıyın-terimge! (*«E.Q.»*)

Úndewlik mání joqarıdaǵı dúzilislik ózgesheliginen basqa, gáptiń mazmunı hám intonaciyası arqalı da bildiriledi. Bunday jaǵdayda gáp quwanışlı xabar, qutlıqlaw, algıs aytıw, súysiniw, xoshlasıw, qáhárleniw, ǵarganıw, ǵázepleniw t.b. mánilerde keledi: **Kóz aydın**, batır, kóz aydın! (*«A.»*) Shabdar! At bolǵanıńa, janıwar! (*Sh.A.*) Súyinshi sheshe, Gúljamal keldi! (*A.Bek.*) Kórsetemen men saǵan! — dep ózinshe ishinen jekirindi Orazqul. Xosh bol dalam!... Írazı bol, xosh endi, qanazatım Gúlsarı! (*Sh.A.*)

76-shınıǵıw. Berilgen gápplerdi oqıń. Úndew gápplerdiń dúziliw jolların hám mánilerin túsindir.

1. — Mınaǵan qara, ene, qanday ráhát baǵıshlaytuǵın jawın deyseń! 2. Qaray qoysa endi, qanday móldir jawın bul! 3. Ah, sadaǵań keteyin, qudayım-ay! 4. — Ha, há, doynaq taslawına qara! Qara! (*Sh.A.*) — Hási bolsam,

qayttım! Jamanlıq jawdıń basına! (*K.S.*) 6. Pay, kún de jandı-aw! (*T.Q.*) 7. Ah, Sultanmurattıń sondaǵı ayaq-ayaǵına tiymey zımırawın-ay! 8. Wáy, taksist degenlerde de iyman bolmaydı-aw! 9. Tuwılǵan jerim, Qaraqalpaqstanım, seniń sulıw tábiyatıń sonday kórkem! (*«E.Q.»*)

77-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáplerdiń qaysısı buyırıq gáp, qaysısı úndew gáp ekenin anıqlań.

1. Ózi qarapáren bolsa da, kúlimsiregen júzi sál qızǵısh dónip, kózleri quwanıştıń tásirinen jaynap turǵan jas kelinshek edi. Esten shıqpas essiz ǵana kelinim-ay! Ah, Áliyman-ay! 2. Bir nárese bolǵan qusaydı, ene, — dep baqırıwı menen Áliyman da juwırıp ketti. 3. «Óziń saqlaǵaysań, qudayım» — dep gúbirleniwim menen men de juwırıp kettim. Ah, sondaǵı juwırǵanımday! Toqtap turıń! — dep baqırayın desem, dawısım shıqpaydı. 4. — Tınıshlanıń! Qáne, qoyıńlar, qatınlar?! — dep erkeklerdiń arasında turǵan birew baqırdı. 5. Ol sál úndemey turdı da, qaptalındaǵı járdemshilerine buyırıp: — Nege ańırayıp tursań! Xodla motordı! 6. Al, oraqsılıar, sizler nege tursız endi? Qáne, barıńlar, jumıslarınıızǵa! 7. Bizler de telmirip turmız. Sonıń arasında, bir qolına qızıl, bir qolına sarı bayraqsha uslaǵan temir jolshı juwırıp kelip:

— Toqtamaydı! Toqtamaydı! Bılay turıń! Joldan bılay shıǵıń! — dep bizlerdiń kókiregimizden iytere basladı.

Tap sol waqıtta túbimizden:

— Apa-a-a! Aliyma-aan! — degen dawıs shıqtı. Sol! Masalbek! Ah, sadaǵań ǵana keteyin, qudayım-ay! Ol tap túbimizden ótip baratır eken-aw, sonda. 8. Pay, áttegene-ay, ekewi de qara jerdiń qırtısın aylandıratuǵın diyqan edi-aw! (*Sh.A.*)

78-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıp, úndew gápti dúziwshi grammatikalıq qurallardıń astın sızın hám mazmunı hám intonaciyasına qaray úndew mánisin bildiretuǵın gáplerdi tawıp aytıń.

1. Assalawma áleykum, áyyemgi Aral! Sen qanday gózzalsań! Sen nelerdi kórmediń-ay, qádirli Aral! (*Q.E.*)

2. Diyqanshılıq dalasınıń batırlarına sálem! (*N.D.*) 3. Ana bolıw degen qanday ádiwli is deseń! (*Sh.A.*) 4. Jasay ber, keleshegi ullı Ózbekstan Respublikası! («*E.Q.*») 5. Pah, Óte-genniń ósirgen almasın aytsań! (*Q.E.*) 6. Aytarı bar ma onıń, avtolavkada ne joq deyseń, bári de bar! (*Sh.A.*) 7. Urıs! Sağıyranıń júregine hásiret salasań! Ápsheriń ábeshiy! (*K.S.*)

§ 17. Gáptiń dúzilisine qaray túrleri

79-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń, dúzilisi, olardıń grammatikalıq tiykarlarına dıqqat etiń. Dúzilisine qaray qanday gáp ekenligin anıqlań.

Sabaq dawam etti. Men ádep jay bólshek haqqında oqıwshılardan sorap, sońınan qalamasın ózim túsindirdim. Bul kúni jay bólshekler haqqında taxtada shınıǵıw **isledik.** Birte-birte **oqıwshılar** buǵan **túsinip ketti...**

Bunnan keyin **qońıraw qaǵıldı, bizler** mektep-úyge **kirdik.** **Hawa rayı jelemik tartıp,** kúnniń suwıta baslaǵanına kóp kúnniń júzi boldı. Mine, búgin aqsham kútilmegende eń dáslepki **qar jawıp shıqtı.** Burın samal esse qum sapırılıp, astan-kesten bolatuǵın **Qızılqum aq kórpe jamıldı.** Tańǵa jaqın qattı **samal turıp, qar úrgini baslandı.** (*Ó.X.*)

Gápler dúzilisine qaray jay gáp hám qospa gáp bolıp, ekige bólinedi. Jay gápler bir grammatikalıq tiykar — baslawısh hám bayanlawıshtıń qatnasınan dúziledi. Olardıń mazmunınan tıyanaqlı bir oy-pikir anlatıladı. Mısalı: **Oqıwshılar** oqıwǵa ábden **qunıqtı.** Kewlime **bári** de burınǵısınan **jaqsı.** (*Ó.X.*)

Bul gáplerdiń ekewi de jay gáp. Olar baslawısh hám bayanlawısh tiykarınan dúzilip, oqıwshılardıń isháreketi haqqında oy-pikirdi bildiredi.

Óz aldına tıyanaqlı pikir bildiretuǵın sintaksislik birlik **jay gáp** dep ataladı.

Qospa gáp eń kemi eki grammatikalıq tiykardan dúziledi. Olar neshe jay gápten dúzilse de, qospa oydı bildiretuǵın xabarlawdıń bir pütün sintaksislik

birligi. Mısalı: 1. **Biz** ğawashanı qanshelli álpeshlep **tárbiyalasaq, ol** sonshelli ónim **beredi.** («E.Q.») 2. **Men** onıń jáne bir nárse aytqanın jaqsı kórip úmitlendim, biraq **ol** hesh nárse **aytpadı.** (M.K.) 3. Mırzashólde **jańa jerler ózlestirildi** hám **suw ákelindi.** Onda úlken **qurılıs isleri pitkerilip,** burınǵı quwraǵan quw dalada pútkilley jańa **sháhárstanlıq payda boldı.** (Ó.X.)

Bul gáplerdiń hámmesi de qospa ğap. Olar eń kemi eki jay gápten dúzilip, bir pútin qospa oydı bildiredi. Qospa gáptiń quramındaǵı hárbir jay gáptiń óz aldına baslawısh hám bayanlawıshı bar. Olar qara háríp penen jazıp kórsetilgen.

Eki yamasa birneshe jay gáplerdiń mánilik hám in-tonaciyalıq baylanısınan dúzilgen gáplerge **qospa gáp** delinedi.

80-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıń. Olardıń ishinen dáslep jay gáplerdi, sońınan qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Olardıń bir-birinen ayırılıp turatuǵın grammatikalıq ózgesheligin túsindiriyń.

Oqıwshılardı tarqatıp, demalısqá shıqqan kúni Toqjan shofyor jem alıp qaytıw ushın kolxozǵa júrmekshi boldı. Men de tayar mashınaǵa ilestim, istiń sáti tústi. Bulay bolmaǵanda bir-eki kún irkilip qalıw múmkin edi.

Men chemodanımdı jerden kóterip alıwǵa meyil berge-nimde, ishke Aybergen aǵa kirip keldi. Mashina turǵan jerge shekem Jaybergen uzatıp saldı. Mashina jerdegi qar ústine jawǵan qırpıqlarǵa bujır-bujır iz salıp, áste alǵa jılıdı. Sol waqıtta men kabinanıń artqı áyneginen basımdı burıp qarasam, men mashınaǵa mingen jerde Jaybergen qolın sil-tep izimnen ele qarap tur eken.

Avtobus Shımbay shayxananıń aldındaǵı keń maydangá kelip toqtadı. Men úyge kirip kelgenimde, Jaybergennen basqa heshkim joq edi. Biz ekewimiz ájik-gújik sóylesip otırǵanda, sırttan Marjan sheshey kirip keldi. (Ó.X.)

81-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Hárbir gáptegi baslawısh hám bayanlawıshtıń tallaw úlgisi boyınsha astın sızıń. Grammatikalıq tiykarlarınıń sanına qaray, olardıń dúzilisin anıq-lań.

Bizlerdi arba quwıp jetti. Bizler Oksana ekewimiz jáne oğan otırıp aldıq. Arba aq úyge jaqınlañqırıp, terek astına kelip toqtadı. Aǵam menen Petro aǵay úyge qaray ketti, al bizler apam menen attıń qasında qaldıq. Úydiń qasında jıltıraǵan relsler jatır, olar hesh jerde pitpeytuǵın qanday da bir sheksiz alıslarǵa ketedi. Bul relsler boyınsha poezddıń deǵershikleri dóńgeleydi. Úydiń aldına tep-tegis úlken taslar qalańǵan. Tek olar bul jerde kóp, biriniń ústine ekinshisi qalanıp, olar boyınsha adamlar júredi. Apam Oksana ekewimizdiń qolımızdan jetelep, bizler de usı tegis tastıń ústi menen júrdik. Apam sóylemeydi de, úndemeydi de. (M.K.)

Gápti tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar:

1. Gáp dep nege aytamız hám onıń tiykargı belgilerin aytıń.
2. Gápler mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
3. Buyırıq gáplerdi aytıń, olarǵa qanday irkilis belgileri qoyıladı?
4. Úndew gáplerdiń xabar, soraw, buyırıq gáplerden ayırmashılıǵın aytıń.
5. Gáplerdiń dúzilisine qaray bóliniwin aytıń. Jay gáp penen qospa gáptiń ayırmashılıǵı qanday?

82-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń dúzilisine qaray qanday gáp ekenin hám ayırmashılıǵın aytıń. Birinshi topar gáplerdiń dúzilisi boyınsha tiykarların (bas aǵzaların) tawıń. Sonday-aq, ekinshi topar gáplerdiń neshe tiykardan dúzilgenine dıqqat etiń.

I

Aspannıń saw jeri joq, jaynaǵan juldızlar menen sıǵasıp tur. Ásirese, Nókistiń aldındaǵı taslaqtıń ústinde kóz qamas-tırıp jılt-jılt etken jaqtılar bıǵan-jıǵan. Geybir juldızlar máyektiń sarı uwızında bolıp, jerge aǵıp túsip atır. Sonda kem-kemnen jaqınlaǵan sayın tuwılǵan jer kózge ısıq kórinip, asfaltta zımırıp kiyatırǵan avtobustıń ishinde otırıp, qır-dóğerekke názer salıp qarayman.

Bári de burınǵıday. Mine, kóldiń bergi jaǵındaǵı oqıw-shılar lageri, áne, kún batısta Sorsha mazarstanlıǵı, al joldıń shıǵısı aeroport... . (Ó.X.)

II

1. Ağısı pátli taw ózenleri taslardı, tawlardı buzadı, waqıt gúlli jer betin tanıp bolmastay túrlendiredi. 2. Eger okean keńisliginde dúbeley, dawıl suwdı astan-kesten etetuǵın bolsa, al Orta Aziya sıyaqlı kontinentlerde shańǵıttı aspanǵa suwıradı yamasa egisliklerdi shańǵa batırıp taslaydı, atızlarǵa, baǵlarǵa, mal sharwashılıq fermalarına, elatlı punktlerge nóser jamǵır quyaı. 3. Eger shólistannıń topılısı toqtatılmasa, onda sahranıń otlı hawiri biziń planetamızdıń ókpesi bolǵan tropikalıq toǵaylar zonasına da jetedi. («E.Q.») 4. Átiraptan kóktiń iyisi átirdey ańqıp, toǵaylarda mákan etken hár qıylı quslar simfoniyası jańǵıradı. (A.Bek.) 5. Kimde-kim paxtadan joqarı zúraát algısı kelse, jumıstıń heshbir túrin ekinshi dárejeli dep qaramawı kerek. (A.Á.)

83-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Olarǵa irkilis belgilerin qoyıwdı umıtpań. Irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin hám ne ushın hár túrli irkilis belgisi qoyılatuǵınına túsiniń berin.

Tawdıń ańǵarınan qádimgidey kúshli samal esip, páskeltek stancyasınıń arjaǵındaǵı jardı qırıp aǵıp atırǵan dárya- nıń ústi qaynawıtlap tur

Jolıńa ayday qarap otır edik.

— Salamat barsız ba — dedi oǵan kelgen adamlar

— Qalaysızlar ózlerińiz — dedi Seydaxmet

— Qalay bolatuǵın edi, otırmız áytewir. Óziń nege ke- shiktiń

— Al, Orazqul qayda úyde me dep dárhal soray basladı kelgenlerdiń birewi

— Úyinde dedi Gúljamal. Sizler tınıshsızlanbay-aq qoyıń Bizikinde-aq qonasız orın tabıladı. Júrińler.

— Pah mıltıq bolǵanda ma dep jiberdi Seydaxmet túye- den postın taslaǵanday etip. — Eki júz kilo gósh shıǵar edi ózinen, ya

— Áh janıwarlardıń sulıwın-ay dep jiberdi ol.

— Way boy, suw emes, bul muz góy dep baqırıp jiberdi qaltıraqlaǵan Seydaxmet. (Sh.A.)

GÁPTI TÁKIRARLAW USHÍN TEST SORAWLARI

1. Gáp berilgen qatarı tawıp aytıń.

- A. Tınıq suw, kóp ónim, jaǵımlı samal;
- B. Suw tınıq, ónim, kóp, samal kúshli;
- C. Biyik taw, ashıq maydan, qarańǵı kún;
- D. Taw biyik, esik ashıq, suw tınıq.

2. Berilgen qatarlardan xabar gápti tabıń.

- A. Meniń anam haq kewilden tilegen tilek qabıl boladı der edi.
- B. Qızdıń kózinshe keyis esitkennen jamanı bar ma?
- C. Meniń aytqanlarımıdı tıńlasañshı!
- D. Pax, báhár samalınıń jaǵımlısın-ay!

3. Berilgen qatarlardan soraw gápti tabıń.

- A. Usınday miynet súygish azamatlardı biziń awıldıń jigitleri dep maqtanış etse arızıdı.
- B. Taǵı qanday jańalıq bar?
- C. Onıń esiginde janlıq túwe, tawıq ta, pıshıǵı da joq.
- D. Aqıllıǵa gáp aytsañ, kóp keshikpey pitedi.
- E. Aqmaqqa aytqan áńgimeń suw túbine ketedi.

4. Berilgen qatarlardan úndew gápti tabıń.

- A. Kóp uyqılaǵan adam jaqtı dúnyanıń bardı-keldisin az kóredi.
- B. Hámme aǵashlar jasıl lipasına bólendi.
- C. Bunsha entigip qayda juwırıp baratırsız?
- D. Ata-anańa itibarlı bol!

5. Berilgen qatarlardan buyırıq gápti tabıń.

- A. Rayxan xızmetker bolıp asxanaǵa jumısqa kirdi.
- B. Aldıńızdaǵı kóringen siziń awıl emes pe?
- C. Mamıttıń qayaqta jatqanın anıqlap, izinen kiyim-kenshek, azıq-awqat aparasań ba?
- D. Taǵı bir at ertleń, qonaq bar.

BIR BAS AǴZALÍ GÁPLER

§18. Bir bas aǵzalǵı gáp haqqında túsiniq

84-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Bas aǵzalardıń gáp quramında qatnasıp yaqı tolıq qatnaspay kelgenin anıqlań. Bas aǵzaları tolıq qatnasqan gáp penen tolıq qatnaspaǵan gáptiń qanday gáp bolatuǵının joqarıdaǵı temaǵa qarap túsiniq beriń.

1. Emlewxanadan quwanıp shıqtım. Dálizdegi aynağa qarap edim, betimde hesh daq joq. Tula boyım jep-jeñil, hesh jerim awırmaydı. Qayta semirip ketippen. Raxmet doktorlarğa. 2. Úyge kelgen soń júregim alıp-ushıp, hesh jerde turǵım kelmedi. 3. Kókte quyash jarqırap tur. Kún jıllı. Atızda jońıshqalardıń gúzgi kórpe bolıwǵa qaraǵan máháli. (Ó.X.) 4. Úlken altı qanatlı úy. Bilayınsha, sharwa tili menen aytqanda, aq otaw. Aldı bastırma. Artqı shiy túriwli. Tór bette eki-úsh adam sóylesip otır. (Ó.X.)

Jay gáppler bas aǵzalardıń tolıq qatnasıwı hám qatnaspawına qaray **eki bas aǵzalı** hám **bir bas aǵzalı** bolıp ekige bólinedi.

Eki bas aǵzalı gáppler baslawısh hám bayanlawısh-tıń qatnasınan dúziledi. Al, bir bas aǵzalı gápplerdiń quramın tek bir bas aǵza dúzedi. Mısalı: 1. Gúz baslandı. 2. Tereklerdiń japıraqları sargaya basladı.

Bul gápplerde baslawısh (gúz, japıraqlar) hám bayanlawısh (baslandı, sargaya basladı) tolıq qatnasıp, eki bas aǵzanıń quramınan dúzilgen.

Bir bas aǵzalı gápplerdiń bas aǵzaları feyil hám atawısh sózlerden boladı. Mısalı:

1. Dalğa shıqtım. Bularğa qaray beriwge tońıp kettim. Ishke kirdim. (S.S.) Onıń ele baqlay beriwi, anıqlay beriwi kerek. (S.S.)

Bul gáppler — feyil bir bas aǵzalı gáppler. Bulardıń bas aǵzası feyiller arqalı bildirilgen.

2. Melshiyip jatırǵan jazıralıq. (S.S.) Tún. Avgust ayı. Íssı quyashlı kún. Terim waqtı. (Ó.A.)

Bul gáppler — atawısh bir bas aǵzalı gáppler. Bulardıń bas aǵzası atawısh sózlerden bolǵan.

Bir bas aǵzalı gáppler keñeyilmegen hám keñeytilgen gáp türinde dúziledi. Mısalı: 1. Tún. Mart ayınıń aqırı. Kúndizgi saat úshtiń shaması. (Aybek) 2. Tastay túnek qarańǵı. Keń sahra dala. Aspandı torlaǵan qara bult. (J.A.)

Bir bas aǵzanıń quramınan dúzilgen jay gápplerge **bir bas aǵzalı gáppler** dep ataladı.

Bir bas aǵzalǵı gápler bas aǵzalarınıń bildiriwine qaray ekige bólinedi: 1) **feyl bir bas aǵzalǵı gápler** hám 2) **atawısh bir bas aǵzalǵı gápler**.

Bas aǵzası feyilden bolǵan gáplerge **feyl bir bas aǵzalǵı gápler** dep ataladı.

Bas aǵzası atawısh sózlerden bolǵan gáplerge **atawısh bir aǵzalǵı gápler** delinedi.

85-shınıǵıw. Oqırn. Qaysısı eki bas aǵzalǵı, qaysısı bir bas aǵzalǵı gáp ekenligin anıqlap aytıp berin. Bas aǵzaların qatnasına qaray olardıń bir-birinen ózgesheligin aytın.

Duman. Kún sarı jipektey kórinedi. Tún tınısh. Tún taza. Salqın hawa. Tınıshlıq qushaǵına bólengeń baǵlar. Jasıl lipas jamılǵan daraqlar. Gúmis shıtaq taǵınǵan shaqalar. Búlbüllerdin júrekke jaǵımlı sayrap turǵan dawısları adam balasın ráhátke bóleydi. Gumsha güller, jasıl atlastay japıraq jer betine sán berip sulwıqqa bóledi. Átirap gózzal túske enedi. (J.A.)

86-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Feyil bir bas aǵzalǵı gáplerdin astın iyrek sıziq penen, atawısh bir bas aǵzalǵı gáptin astın tuwrı sıziq penen sıziń. Olardıń feyl bir bas aǵzalǵı hám atawısh bir bas aǵzalǵı gáp dep atalıwın túsindirin.

1. Men an-tań boldım. Sebebi, onı keledi dep oylamaǵan edim. Kútpegen jerden gezlestim. (N.D.) 2. Tún. Yarım aqsham. Dúnya tınısh. Adamlar túnnin tatlı ráhátinde. Búgingi tün qanday tamasha. (J.A.) 3. Qattı suwıq. Qızılqum. Qızıl qıya keń dala. (T.N.) 4. Ishim pisti. Vagonǵa kelip joqarıǵa shıǵıp jattım. Taqatım bolmadı. Olardıń bir nárese jóninde sóylespekshi bolǵanın bildim. (S.S.) Qarańǵı tün. Kózińe hesh nárese kórinbeydi.

87-shınıǵıw. Oyınızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan bir bas aǵzalǵı gáplerdin bas aǵzalarınıń feyilden bolǵan túrine 3 gáp, atawısh sózlerden bolǵan túrine 4 gáp tawıp jazın. Olardıń keńeytilmegen hám keńeytilgen jay gáp túrinde keliwin esapqa alın.

FEYİL BİR BAS AĞZALI GÁPLERDİN TÚRLERİ

Feyil bir bas ağzalı gápler is-háreket iyesiniń (baslawıştıń) anıq belgili hám belgisizligine qaray **ıyesi belgili gáp**, **ıyesi belgisiz gáp**, **ıyesi ulıwmalasqan gáp** hám **ıyesiz gáp** bolıp, tórt túrge bólinedi.

§ 19. Iyesi belgili gáp

Iyesi belgili gápтіń bayanlawışları, kóbinese I — II betlerdegi anıqlıq yamasa buyırq meyillerden bolıp, sol betlik qosımtaları arqalı baslawıştı belgili bolıp turadı. Mısalı: 1. Shıday almadım. Bazarbaydı oyata qoyayın dep únilip edim. Shırt uyqıda eken. Ózimdi irktim. Endi júrip keteyin dep tur edik. Sım hám óreler ákelgen mashınağa duslasıp qaldıq. (S.S.) 2. Ğawashanı kóp tárbiyalasań, ónimdi de kóp alasań. («E.Q.»)

Iyesi belgili gáp mánisi boyınsha baslawıştı betlik almasıǵınan bolǵan eki bas ağzalı gápke kútá jaqın keledi. Biraq onnan betlik almasıǵınıń qollanılmawı jaǵınan ayırılıp turadı. Bunday gáplerde baslawıştıń qollanılıwı shárt emes. Sebebi, baslawış onıń bayanlawışınıń betlik forması arqalı belgili bolıp turadı.

Salıstırıń:

Eki bas ağzalı gáp

Men kelgen jumısımdı
ayttım.

Bizler jańa jayǵa kóshtik.

Iyesi belgili gáp

Kelgen jumısımdı
ayttım.

Jańa jayǵa kóshtik.

88-shıǵıw. Kóshirip jazıń. Baslawıştı qatnasqan gápтіń bayanlawışınıń astın bir, baslawıştı qatnaspaǵan iyesi belgili gápтіń bayanlawışınıń astın eki sızıń. Olardıń bayanlawışlarınıń qanday meyillerden bolǵanın hám neshinshi bette ekenin aytıń.

Qalada jer astı kabellerin júritemiz. Jaqında razryad ushın imtixan tapsırdım. Jumısqa aralasqalı berli neler islep, nelerdi qoydım, onıń bárine esap bere almayman. Kópshiligi esimnen de shıǵıp ketti. Qıyalım ilgeri jılıydy. (S.S.)

Ótegen aǵanıń 140 gektar paxtasın araladıq. Bunnan keyin ekewimiz taǵı skladtıń basına keldik. Ol adamlarǵa taǵı jumıs tapsırdı. Sóytip, meni awıldı aralawǵa alıp ketti. Bunnan keyin Máwlen aǵamnıń úyine baratúǵın boldıq. Sol jerde biraz dem alıp, kelesi kúngi islenetuǵın jumıslardı oylastıq. (S.S.)

89-shınıǵıw. Irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Berilgen gáplerdiń bir bas aǵzalı gáptiń qaysı túri ekenin hám olardıń bayanlawıshlarınıń astın sıızıp, neshinshi bette, qaysı sanda kelgenin anıqlań.

1. Jigitler hám qızlar ullı xalıq miyrasın iyeleniz. Joqarı nátiyjeli dóretiwshilik penen islewdi úyrenemiz. 2. Joqarı hám orta mektep xızmetkerleri oqıwdıń turmıs penen baylanısın bekkemleńiz. Oqıwshılar menen studentlerdiń tıyanaqlı bilim alıwı ushın gúresiniz. 3. Elimizdiń miynetkeshleri barlıq jerde hám barlıq nársede jedel turmısılıq poziciyanı iyeleniz. Watanımızdıń qúdiretin jigerli miynet penen bekkemleńiz. («E.Q.»)

90-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa oyınızdan baslawısh qatnasqan gápke 4 gáp, iyesi belgili gápke 2 gáp tawıp jazıń. Olardıń bayanlawıshlarınıń anıqlıq meyildiń hár túrli betlik qosımtalı bolıp keliwin esapqa alıń.

§20. Iyesi belgisiz gáp

91-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń baslawıshınıń barı-joqlıǵına diqqat awdarıń hám bayanlawıshınıń neshinshi bette qollanılıp kelgenin aytıń.

1. Bala jerde jatırǵan portfelin alıp, dúrmiyindi qoltıǵına qıstı. 2. Tawdan tez tústi de, janbawırdan jılanday atlıǵıp ketti. 3. Úyine jaqınlaǵan sayın ishi ulı-dúpildi bolıp qorqa basladı. 4. Onıń endi baǵanaǵı baspaq jalmaǵan kóylekke juwap beriwi kerek. 5. Men onı bilqastan islegenim joq. 6. Bárinen de beter balanıń atasına janı ashıytuǵın edi. (Sh.A.)

Iyesi belgisiz gáptiń bayanlawıshları, kóbinese anıqlıq meyildiń 3-bet, házirgi, keler hám ótken máhálllerinde qollanıladı. Mısalı: Ğawashardı **aynalıp shıqtı**. Geypara atızlarda toqta, bir nárselerdi **oylastı**. Sol jerde biraz **irkilip turdı**. Jerden topıraq **alıp kórdi**. (Ó.X.)

Bul gáplerdegi qara hárip penen jazılğan feyiller anıqlıq meyildiń III bet, ótken máhállinde kelgen. Bul feyillerdiń is-háreket iyeleri belgisiz bolıp kelgen.

Bayanlawıshı belgisiz iyeni (betti) bildiretuǵın bir bas aǵzalı gáptiń túrine iyesi belgisiz gáp delinedi.

Iyesi belgisiz gáplerde tiykarǵı dıqqat is-háreketiń iyesine emes, is-háreketiń ózine qaratılğan boladı. Is-háreketiń iyesi aldınǵı gáplerde ayılıp, kontekst arqalı málim bolıp turadı. Mısalı: 1. Shılımbet keldi de, adamlardı bólistirdi. 2. Meniń shegim Bazarbay menen tústi... 3. Buǵan men onsha quwanbayman. 4. Sebebi, Bazarbay tirseklew. 5. Ol eregisiwdi jaqsı kóredi. 6. Qáleseń, seniń menen de tóbelesiwden qaytpaydı. 7. Shılımbetti de onsha jaqtırmaydı. (S.S.)

Bul mısallarda eń sońǵı 6—7-gáp — iyesi belgisiz gáp. Olarda is-háreketiń iyesi (baslawısh) aldınǵı gáplerde ayılǵanlıqtan, stillik talapqa ılayıq túsirilip qaldırılğan.

92-shınıǵıw. Oqıń. Iyesi belgisiz gápti tawıp, onıń bayanlawıshınıń neshinshi bette ekenin hám sol gáptiń ne ushın iyesi belgisiz gáp dep atalıwına túsiniń berin.

Telefonogrammanı kesh aldı. Trestke barıwı kerek eken. Bul xabardı obyektlerdi aralap kelgennen keyin esitti. Azanda erte jolǵa shıǵıwdı gózlegen menen, ne ekenine túsınbey, kabinetinde eglenip qaldı. Bunıń ústine keshki jobalastırıwǵa adamlardı shaqırıp qoyǵan edi.

Temirbay kabinetin aynalıp júrip, saatına qaradı. Telefonnıń trubkasın kóterip, ózin Nókis penen tutastırıwdı soradı. Múmkinshiligi bolsa, tezirek alıp ber dep ótinish etti.

Trest basqarıwshısınıń járdemshisi ashım-ayırıq hesh nárese ayta almadı. Bul qısqa sóylesiwden keyin telefon

stanciyasınan bas injenerdiń úyiniń nomerin alıp beriwdi ótinish etti. Trubkanı kótergen dostısınıń dawısın esitti. (S.S.)

93-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Iyesi belgisiz gáplerdi tawıp, bayanlawishınıń astın sızıń. Sol bayanlawishlardıń qaysı meyilden bolǵanın hám neshinshi bette ekenin anıqlań.

1. Oraylıq kósheler menen júrip, Juma adamlardıń key-pine ser saldı. 2. Jurttıń júris-turısınan, sózlerinen qanday da bir táshwishlerdi sezdi. 3. Sonlıqtan onsha tańlana bermey-aq, Sahibjamaldıń keliwin kútip otırdı. 4. Kútilmegende aldınan shıqtı. (Ó.X.) 5. Buringı qáddinshe isley berdi. 6. Jumıstan bosaǵan waqıtlarında tiyip-qashıp kishkene qaqıra da salıp aldı. (N.D.) 7. Qasqırdıń awzınan silekeyi aǵıp, ashlıqtan ishi qabısıp, jutap qala berdi. 8. Ózine tán saqlıq penen gúman etip, alısıraqtan bir aylanıp shıqtı. (Sh.S.)

§21. Iyesi ulıwmalasqan gáp

Iyesi ulıwmalasqan gáp mazmunı jaǵınan tek bir betke qatnaslı bolmay, hámme betke orta q ulıwmalıqtı bildirip turadı.

Mısalı:

1. Jaqsı kóredi eken dep bara berme,
Beredi eken dep ala berme. (Q.n.m.)

2. Bolmas iske polat bol, polattan da qattı bol.
(Q.n.m.)

Bul gáplerde **bara berme, ala berme** feyilleri 2-bet, buyırıq meyil túrinde ayılǵan. Olarǵa ekinshi betti bildirip keliwine ılayıq sol betke tiyisli baslawıshtı (sen) qoyıp aytıwǵa bolmaydı. Sonday-aq, ekinshi gáptegi **polat bol, qattı bol** bayanlawışlar da sonday. Sebebi, bul gáplerdiń mazmunınan tek bir betke ǵana emes, ulıwma hámme betke qarata aytılıp turǵanı málim bolıp keledi.

Mánisi bir betke qaratılmay, ulıwma úsh betke qatnaslı aytılatuǵın bir bas aǵzalǵı gápтіń túrine **iyesi ulıwmalasqan gáp** delinedi.

Iyesi ulıwmalasqan gáptiń bayanlawıshı, kóbinese ekinshi bettegi buyırıq meyilden, geyde shárt meyilden de boladı. Bunday gápler, kóbinese naqıl-maqallarda qollanıladı. Mısalı: Jer aydasań gúz ayda, gúz aydama-
sań júz ayda. Bir kúnlik jolǵa shıqsań da, úsh kúnlik azıq al. Ne ekseń, sonı orasań. (*Q.n.m.*) Miynet etseń ráhátke bóleneseń. (*Naqıl*)

94-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Iyesi ulıwmalasqan gápti tawıp, bayanlawıshınıń astın sızıń. Olardıń qanday feyillerden bolǵanın, neshinshi bette ekenin hám gáplerdiń ne ushın iyesi ulıwmalasqan gáp dep atalıwın túsindirıń.

1. Ol awır minezli jigit edi. 2. Bir nárseni soramasañ, ózinshe illá dep awızın ashpaydı, úndemeydi. (*Ó.X.*) 3. Ónimsiz dep jerden túnılme, suwsız dep japtan túnılme. (*Q.n.m.*) 4. Qońsını gewleme kóshirerseń, ottı qozǵama óshirerseń. 5. Jalqawǵa is buyırsań, saǵan aqıl úyretedi. 6. Tawıp alsañ da sanap al. 7. Erte jatıp, erte tur, bedeniń bolsın salamat. 8. Úyińe kelgende, úydey ókpeńdi aytpa. (*Q.n.m.*) 9. Qazanıńa ne tússe, shómishińe sol ilinedi. (*naqıl*).

95-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Ishinen iyesi belgili gáp penen iyesi ulıwmalasqan gáplerdi tawıń, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın hám qaysı betke qatnaslılıǵın anıqlań.

1. Sálmen usı kólge kelip qarmaq saldı. Kishigirim bóрге-shabaqlar usladı. Tınıq suwdı ılaytıp kiyatırǵan sazangá kózi tústi. Áste qolayın ala berip shanışqını urǵan edi, sazan tırp etpey qaldı. Balıqların jormalǵa dizip, shanışqınıń sabına qıstırıp iynine saldı. (*S.X.*)

2. Balıqshı awılǵa shekem barıp qayttım. Sálemińizdi atama aytтым. 3. Úziksiz dep úyden túnılme, bilimsiz dep erden túnılme. 4. Mırdı tanıǵansha birdiń atın bil. 5. Óz pikirimdi oǵan aytıwǵa batına almadım. 6. Bul jerge tájiriye ótkeriw ushın keldim. (*G.I.*) 6. Qızıń erjetse, qızı jaqsı menen qońsı bol, ulıń erjetse, ulı jaqsı menen qońsı bol. (*Q.n.m.*)

96-shınıǵıw. Naqıl-maqallardan paydalanıp, tálim-tárbiyaǵa, densawlıq, tazalıqqa, diyqansılıq hám sharwashılıq kásibine baylanıslı 8 gáp tawıp jazıń. Olardıń bayanlawışlarınıń astın sıızıp, qaysı meyil, qaysı bette ekenin aytıp berıń.

§ 22. Iyesiz gáp

97-shınıǵıw. Oqıń. Hárbir gápke dıqqat etip, onıń baslawışına itibar berıń. Eger baslawışı joq bolsa, onda onı bayanlawışı arqalı tawıp qoyıwǵa bolatuǵını yamasa bolmaytuǵınına túsiniń berıń.

1. Usı brigadanı aldınǵı qatarǵa qosıw ushin qanday sharayatlar kórmek kerek? (*A.Bek.*) 2. Pursattı qoldan bermey, tek tuqım sebiw kerek. (*Ó.X.*) 3. Júregińniń yoshı nege jumsalǵanın umıtıw múmkin emes. (*«E.Q.»*) 4. Palwannıń sóyleskisi de keldi. 5. Bul ǵawashalardı qayta rawajlandırıwǵa bolmaydı. (*Ó.X.*) 6. Meniń irkiliwime tuwra keldi. (*S.S.*)

Baslawışı joq, onı bayanlawışı arqalı tawıp qoyıwǵa bolmaytuǵın bir bas aǵzalǵı gáptiń túrine **ıyesiz gáp** delinedi.

Iyesiz gáptiń bayanlawışı, kóbinese qospa bayanlawış túrinde keledi. Mısalı: 1. Adamnıń Aralǵa júrgisi, onı kórgisi keledi. (*P.Sh.*) Tábiyattan jaqsılıq **kútip otırıwǵa bolmaydı.** (*Ó.X.*)

Bul mısallarda qara háríp penen jazılǵan sózler — qospa bayanlawış. Olar atawış feyil menen kómekshi feyildiń dizbeklesiwinen bolǵan. Bularda is-háreket iyesi — baslawış joq, hátte onı bayanlawışı arqalı tawıp qoyıwǵa bolmaydı.

Iyesiz gáptiń bayanlawışı, kóbinese tómendegi sózlerden boladı:

1. **-ıw/ -iw, -w, -maq/-mek** qosımtalı atawış feyilge **kerek, múmkin, lazım, dárkar** t.b. bayanlawışlıq sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Ǵawashalardı tez-tez **suwǵarıp turıw kerek.** (*Ó.X.*) Oǵan tezden **járdem bermek kerek.** (*A.Bek.*)

2. Qospa feyil türindegi tilek meyilden boladı: Bugan Seyilxannıń **otırǵısı kelmedi.** (Ó.X.) Kósheniń shetine shekem **júrip qaytım keledi.** (S.S.)

3. Barıs sepligindegi atawısh feyilge **tuwra** (tuwrı) **keldi, bolmaydı** kómekshi feyilleriniń dizbeklesiwi arqalı bildiriledi: Meniń de irkiliwime **tuwra keldi.** (S.S.) Ayırım waqıtlarda mámleketlik rezervlerdi **paydalanıwǵa tuwrı keldi.** («E.Q.») Ğawashalardı uyaǵa 1 — 2 túpten artıq **qoyıwǵa bolmaydı.** (E.A.)

4. **-ıp/-ip, -p** qosımtalı hal feyil hám **bolmaydı** kómekshi feyiliniń dizbeklesiwinen boladı: Bul zatlardı **qozǵap bolmaydı.** (Ó.A.) Onı sózden **utıp bolmaydı.** (A.Á.) Aydı etek penen **jawıp bolmaydı.** (Naql.)

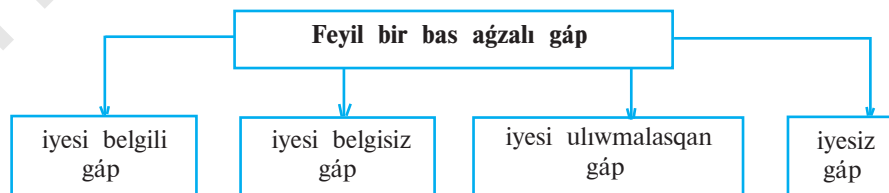
98-shınıǵıw. Oqıń. Iyesiz gáptiń bayanlawıshın tawıp, olardıń qanday sózlerden bolǵanın hám ne ushın iyesiz gáp dep atalıwın túsindirıń.

1. Anaw Sorkóldegi 2 gektar ğawashanı kultivaciyalaw kerek. 2. Jamal Tóreshtiń shaqırǵan jumısınıń mánisin endi túsindi. 3. Oylasıqtıń salmaǵı ózine túsip turǵanın sezip, waqıttı uzaqqa sozǵısı kelmedi. 4. Meyli, jarıssaq ta bir-birewge járdemlesiw kerek goy. (K.S.)

5. Qorıqpay ushıp barıp qıyaǵa,
Qarshıǵaday qongım keledi.
—Álem tar gewdeme sıya ma?
Jayǵastırıp kórgim keledi.

(U. X.)

99-shınıǵıw. Kestede kórsetilgen feyil bir bas aǵzalǵı gáplerdiń hárbir türine kórkem shıǵarmalardan paydalanıp yamasa yadıńızdan eki gápten tawıp jazıń. Feyil bir bas aǵzalǵı gáplerdiń túrleriniń bir-birinen ózgesheligin aytıń.

ATAWISH BIR BAS AĞZALÍ GÁP

§23. Ataw gáp

100-shınıǵıw. Oqıń. Eki bas aǵzalǵı hám bir bas aǵzalǵı gáp-lerdi tawıp, bas aǵzaların atap kórsetiń. Shınıǵıwdaǵı qara hárip penen jazılǵan gáplerge dıqqat etip, olardıń eki bas aǵzalǵı gáplerden ózgesheligin túsindirip.

1. Jaz ayı edi. 2. Adamlar ǵajja-ǵaj balıq awlawda. 3. **Tún.** 4. Jaǵıstaǵı shıralar jılt-jılt etip kórinedi. (*K.S.*) 5. Gúz keldi. 6. Egislikler jıynalıp, átirap sırdanday dalaǵa aylandı. (*Sh.S.*) 7. **Qattı suwıq.** 8. **Qarańǵı tún.** 9. **Qaqaman qıs.** 10. **Qızılqum.** 11. **Qızıl qıya keń dala.** 12. Onı dúnyanıń kópshiligi bileidi. (*T.N.*) 13. **Bir mın toǵız júz qırq úshinshi jıl.** 14. **Báhár.** 15. Báhár jaynap jasnaydı, álemge ómir baǵıshlaydı. (*«E.Q.»*) 16. **Tús awǵan máhál.** Aqqalaǵa qaray sozılǵan jol menen mashina zımırıp kiyatır. (*N.D.*)

Ataw gáppler belgili zat yamasa qubılıstıń, orın hám waqıttıń házirgi waqıtqa qatnaslı atalıwın bildiridi. Olardıń is-háreketi haqqında ayılmaydı. Mısalı: 1. **Tórtkúl jaǵısı.** 2. **Bıq-jıq adam.** 3. **1943-jıl.** 4. **Qıs.** **Qaqaman suwıq.** (*Ó.X.*) 5. **Tún.** Júk mashinası tuwrı qalaǵa qaray jol aldı. 6. **Dekabr.** Suwıq kem-kem háwij alıp atırıptı. (*T.N.*)

Ataw gápplerdiń keynine noqat yamasa úndew belgisi qoyılıp jazıladı.

Bas aǵzası atawısh sózden bolǵan bir bas aǵzalǵı gáptiń túri **ataw gáp** dep ataladı.

Ataw gáppler dúzilisi jaǵınan dara sóz yamasa túsindiriwshi sózlerge iye bolıp keńeyip te keledi: **Báhár. Jayılıp jatırǵan keń jazıq dala. Jer betin kók lipasqa bólep, tábiyatqa jasıl ton kiydirgen qutlı báhár.** (*T.N.*)

Ataw gáppler, kóbinese kórkem shıǵarmalarda, gazeta-jurnal ocherklerinde qollanıladı. Mısalı: **Altın gúz. Tún. Terim waqtı.** Terimshiler «aq altın»dı qanasınan asıǵa suwıradı. (*Ó.A.*)

101-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp, ataw gáplerdi tabıń. Olardıń neshe sózden dúzilgenin, mánisin anıqlań.

1. Báhar tańı. Kún shuǵlası Qızılqum menen Qaraqum arasına nur tarattı. (X.S.) 2. Avgust ayı. Íssı quyash boyın tiklep qaraǵan sayın zat pitken gúmistey jarqıraydı. 3. Terim waqtı. Terimshiler «aq altın»dı shaqqan terip atır. 4. Kesh. Brigadanıń qırmanında paxtanı qabıl alıw júrip atır. (Ó.A.) 5. Tún. Ján-jaqqa ájayıp tınıshlıq shókti. (A.B.) 6. Dút toǵay. Qapırıq ıssı. Elpip esken jel joq. 7. Qızketken!!! Qalayınsha usılay atalǵan. 8. Jaz ayı. Shańqay tús. Kún ıssı. Átirap jım-jirt. (J.A.) 9. 1926-jıl. Xalqabad kóshesinde adamlar bir jerge jıynalǵan. (T.Q.) 10. 1944-jıl. Iyul ayı. Tún. Aqdáryanıń jaǵası sıǵasqan keme. 11. Súttey jarıq tún. Aspandaǵı ay altın zerendey jarqıraydı. (K.S.)

102-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ataw gáplerdi tawıp astın sızıń. Ataw gáplerdiń dúzilisın (dara sózden bolǵan ba yamasa keńeytilgen be) túsindirıń.

1. 1943-jıldıń jaz ortası. Saratandaǵı tamıljıǵan ıssı. Ullı sáske waqtı. Aq saqallı shallar, úlken jastaǵı kempirler keńseniń qubla tárepinen salınǵan skladtıń aldında qatar aw kóngelep otır.

2. Aqdáryanıń eki boyı sıǵasqan elat. Bul awıldı «orıs awıl» dep ataydı. 3. Ekinshi dúnya júzilik urıs jılları. Ol burıńǵı 40 jup nárete ornına bir ózi júz juptan aslam nárete salıp, Watanın qorgawǵa ketken jawınger mártlerge járdem ushın júzlegen centner balıq uslap berdi. (K.S.)

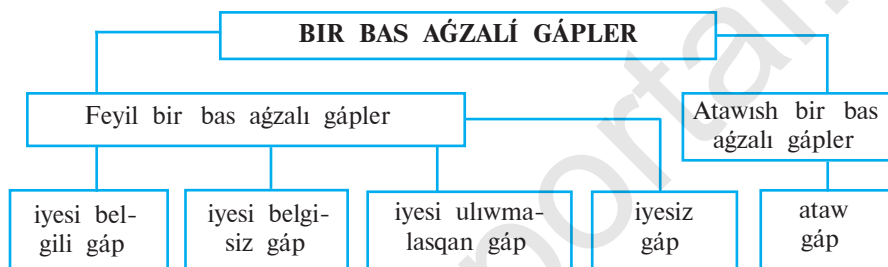
4. ... Aqdárya! Jańarǵan qonıs! Men túwe atam menen anamnıń kindik qanı tamǵan jer. Mıń dúrkin qız-jigit kámalǵa kelgen elat. Aqdárya seniń sulıw tábiyatıń óz aldına goy! (K.S.)

Bir bas aǵzalı gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar:

1. Bir bas aǵzalı gáp dep nege aytamız?
2. Bir bas aǵzalı gáplerdiń eki bas aǵzalı gáplerden ayırmashılıǵı qanday?
3. Bir bas aǵzalı gáplerdiń túrleri qanday?
4. Feyil bir bas aǵzalı gáplerdiń túrlerin aytıń.

5. Ne ushın feyil bir bas aǵzalǵı gápler iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi ulıwmalasqan hám iyesisiz gáp dep atalǵan, atalıw sebeplerin aytıń.
6. Ataw gáp degenimiz ne? Ataw gáptiń feyil bir bas aǵzalǵı gápten ayırmashılıǵı qanday?

103-shıǵıw. Tómenдеgi kestede kórsetilgen bir bas aǵzalǵı gáplerdiń feyil bir bas aǵzalǵı túrine bir-bir gápten, atawısh bir bas aǵzalǵı gápke eki gáp oyınızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan tawıp jazıń. Feyil bir bas aǵzalǵı gáplerdiń bas aǵzasınıń astın sıızıp, qanday feyillerden bolǵanın anıqlań.

§ 24. Tolıq hám tolıq emes gápler

104-shıǵıw. Tekstti oqıń. Gáplerdiń tolıq hám tolıq emes bolıp dúziliw ózgesheligine dıqqat etiń. Tolıq gáplerdiń bas aǵzaların tawıp aytıń.

Serkebaydıń shırayında ashınǵanlıqtıń belgisi, dawısında kúyingenliktiń tolqını bar edi. Sonıń ushın da, onıń bul hádiyse tuwralı heshteńe bilmeytuǵınına isengen soń Jiye-murat sózdi kesip taslap, shay ishiwin dawam etti.

— Inim, neli bolasań? — dedi Serkebay kesesine shay quyıp.

— Qońıratlıman.

— Áke-shesheń bar ma?

— Joq. Jaslayımda ólgen.

— Anań neliniń qızı ekenin bilmeytuǵın shıǵarsań?

— Bilemen, kenegesler dayım.

— Onda qarın bóle bolıp shıqtıq ǵoy.

— Men de alıslap ketpey, jaqınımdı tanıp qońan ekenmen, — dep Jiye-murat kúldi. (T.Q.)

Jay gáppler pikir bildiriw ushın zárúrli aǵzalarınń tolıq qatnasıw yaqı tolıq qatnaspaw ózgesheligine qaray **tolıq gáp** hám **tolıq emes gáp** bolıp ekige bólinedi.

Dúzilisi hám mánilik jaqtan zárúrli aǵzaları tolıq qatnasqan jay gáp **tolıq gáp** dep ataladı.

Tolıq gápplerde, kóbinese bas aǵzaları túsirilmey qollanıladı. Mısalı: 1. Shımırı ayaz joq. 2. Kóktiń júzi juwılǵan aynaday tınıq. 3. Atızlarda miynetke jáwlan urǵan jaslar jumısqa pát endirmekte. (*A.Bek.*)

Bul gápplerde pikir bildiriwge zárúrli gáp aǵzaları tolıq qatnasıp kelgen.

105-shımıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń qanday stilge qatnaslı ekenin anıqlań hám tekstten jay gápplerdi tawıp, olardıń jay gáptiń qanday túri ekenin aytıń.

GÚNJI

Gúnji maylı eginler arasında maylılıǵı boyınsha birinshi orında turadı. Dáninde 50 — 60 procent may bar. Onıń mayı awqatqa, medicinada, konserva hám konditer óndirisinde qollanıladı.

Kúydirmey preslew arqalı mayın alǵandaǵı qaldıq quramında 8 procent may hám 40 procent belok boladı. Onı konditer sanaatında qollanadı.

Dándi kúydirip mayın alǵannan keyin qalǵan qaldıq mallar ushın juǵımlı azıq bolıp, onıń 100 kilogramı 132 azıq birligine teń keledi.

Gúnji Aziya hám Afrika ellerinde áyyemgi waqıtlardan beri egiledi. Házirgi waqıtta gúnji Ózbekstanda, Tırkmenstanda hám Tájikstanda egiledi. Gúnji suwǵarılmaytuǵın jerlerde 10 — 12 centner, al suwǵarılatuǵın jerlerde 18 — 20 centner ónim beredi. (*«E.Q.»*)

106-shımıǵıw. Oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan gápplerge dıqqat etip, olarda qanday aǵzanıń túsirilgenin anıqlań.

1. — Ğarrıǵa da ómir kerek, balam!
- Bizge de kerek!!!
- Bárimizge de!

2. Aytıstı. Aytısları dım qızıq.
3. Onday adamdı hárkim de jaqsı kóredi.
- Qayerlik eken? — Shımbaydan.** Al, onıń atın bilmeymen.
4. Mirzabektiń únine suw quyıldı. **Ishinen tınıp tur.**
- Mirzabek, mında kel.
- Qayerge barmaqshı ediń?
- **Rayonga.** (Ó.A.)

Jay gáplerdiń geyparalarınń bir yamasa birneshe aǵzaları burınǵı ayılǵan gáplerden belgili bolǵanlıqtan, stillik jaqtan qaytalanbaw ushın túsirilip te ayıladı. Bunday gápler dúzilisi jaǵınan tolıq bolmasa da, mánilik jaqtan tolıq boladı. Onıń tolıqlıǵı kontekst yamasa aldınǵı gáp arqalı málim bolıp turadı. Mısalı: 1. — Qaysı awıldan bolasız? — Saraykóldiń arjaǵındaǵı Batırmolla awılınan. (Q.D.)

Dáslepki gápte baslawısh túsirilgen. Sońǵı gápte baslawısh hám bayanlawıshtıń kómekshi feyli (bolamız) túsirilgen. Bularda gáp aǵzalarınń qatnasıwı tolıq bolmasa da, mánilik jaqtan tolıq pikir ańlatıladı.

Pikir bildiriwge qatnaslı bas yamasa ekinshi dárejeli aǵzalarınń bir yamasa birneshevi túsirilip ayılǵan jay gápke **tolıq emes gáp** delinedi.

Tolıq emes gáp, kóbinese dialoglarda qollanıladı.

Mısalı:

— Aǵań keldi me?

— **Keldi** (baslawısh túsirilgen).

— **Qashan keldi?** (baslawıshı).

— **On bes minuttay boldı.** (baslawısh hám ekinshi dárejeli aǵzası túsirilgen).

Geyde tolıq emes gáp qospa gáptiń quramında da ushırasadı. Mısalı: Hámıydulla esapshı bolıp islep atırǵan avtobazasına, al Fatiyma mektebine ketti. (Q.D.)

Bunda stillik talapqa ılayıq dáslepki jay gápte bayanlawısh túsirilgen.

107-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tolıq emes gáplerdiń astın sıızıp, olardıń túsirilip qaldırılǵan aǵzaların hám tolıq gápten ózgesheligi haqqında túsiniń berin.

1. Fatiyma sóylep sherin tarqattı. Sariev istiń bağıtın she-shetuǵın jaqqa burıp, jas kelinshekke soraw berdi.

— Siz kim bolıp isleysiz?

— Muǵallım bolıp isleymen.

— Qaysı mektepte?

— Ğjiniyaz atındaǵı mektepte.

— Familiyańız kim?

— Polatova.

— Atıńız?

— Fatiyma.

— Sizge kelgen teleqrammada, xatta usılar jazılǵan ba?

— Usılardıń barlıǵı jazılǵan.

— Men aytıp boldım. (*Q.D.*)

2. Ele shaǵına jetpegen bala ekenin kórip, bunıń aqırın ańlaǵısı keldi.

— Atıń kim?

— Reyipnazar.

— Awılıń qayda?

— Dárya boyında.

— Qaysı dárya?

— Anaw berjaqtaǵı dárya, — dep qolın shoshaytıp, kúnniń astınan kóringen shoqa-shoqa qumlardı kórsetti. (*S.K.*)

108-shınıǵıw. Televizordan yamasa kinoteatrdan qızıǵıp kórgen kinofilmdi súwretlep, «**Kinofilm kórgennen keyin**», «**Demalıs kúni**», «**Súyikli awılım**» degen temalardıń birin tańlap qısqa gúrriń jazıń. Jazıw stilińiz kóbirek kórkem shıǵarma stilinde bolsın. Dúzgen gáplerinizde atawısh bir bas aǵzalı hám tolıq emes gáplerdiń qol-lanılıwın umıtpań.

SÓZ-GÁPLER

§ 25. Sóz-gápler haqqında túsinik

109-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara háríp penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiń. Olar bas hám ekinshi dárejeli aǵzalarǵa ajıratıla ma yamasa tek sóz-gáp wazıypasın atqara ma, usı táreple-rin anıqlań.

1. Balam. Qoybaǵar! Talabıń oń bolsın, baxıtlı bolıńlar.
2. Koncertke barasızlar ma? — **Álbette!** («*E.Q.*») 3. Yaqshı,

qalada tanıs úyın bar ma? — **Joq.** (S.X.) 4. **Ya quday!** Seyilbek quwanganınan baqırıp jiberdi. (X.S.)

5. **Jolawshılar!**

Tuwısqanbız bilseñiz,

Biz tanıspız,

Awılı bir elattıñ. (M.L.)

6. — **Harmanlar? Iske sát!...**

— **Bar bolıñız.** Xosh keldiñiz, sapa keldiñiz — desti bireñ-sarañ. — **Bárekella!** Tap waqtında kelipsiz, — dep kópshiliktıñ kewilleri jay boldı. (Ó.X.)

Sóz-gáppler dúzilisi jaǵınan, kóbinese bir sózden, geyde gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiñ dizbeginen boladı. Olar intonaciyalıq jaqtan gáplik belgige iye bolıp keledi.

Bir sóz yaki gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiñ dizbeginen bolǵan gáplerce **sóz-gáppler** delinedi.

Sóz-gáppler morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan maqullaw hám biykarlawshı (awa, joq, yaq, jaq) sózlerden, modal sózlerden, tañlaqlardan, modallıq mánige kóshken geypara atawısh hám feyillerden, frazeologiyalıq dizbeklerden boladı.

Sóz-gáppler mánisine qaray maqullaw yaki biykarlaw, soraw-juwap, modal, tañlaq, buyırq, úrp-ádet hám qarım-qatnas, qaratpa mánilerinde birneshe túrlerge bólinedi.

Sóz-gápplerden keyin aytıluw maqsetine qaray noqat, soraw yamasa úndew belgisi qoyıladı.

§26. Maqullaw hám biykarlawshı sóz-gáppler

1. Maqullawshı sóz-gáppler tiykarǵı gápten ańlatılǵan pikirge maqullaw yamasa soǵan kelisim beriw mánisin bildiredi. Maqullawshı sóz-gáptiñ wazıypasın *awa, bar, álbette, durıs, tuwrı, mümkün, maqul, ájep, yaqsı, meyli, júdá jaqsı, júdá maqul* t.b. modal sózler atqaradı.

Sóz-gápplerdiñ bul túri soraw-juwap túrindegi dialog gápplerde kóplep ushırasadı. Mısalı: 1. — Qaysı Mırzaǵul ol. Siziñ klastaǵı ma? — **Awa.** (Sh.A.) 2. — Sonda onı

usı jerge tigesiz be? — **Álbette.** (*Ó.X.*) 3. — Durıs pa, joldas Dáwletov? — **Durıs.** (*T.Q.*) 4. — Búgin qayda, kimniń úyinde qonasız? — Siziń úyde. — **Júdá jaqsı.** (*S.X.*)

2. Biykarlawshı sóz-gápler tiykargı gáp arqalı ay-tılğan pikirge sóylewshiniń biykarlaw mánisindegı ju-wabın yamasa kelisim bermeytuǵının bildiredi. Bul gáptiń wazıypasın **joq, yaq, yaǵ-á, hesh, hesh nárese, heshqanday, durıs emes, nadurıs** t.b. biykarlaw mánisin-degi sózler atqaradı. Mısalı:

— Ol kisi úyinde bar ma?

— **Joq.**

— Ayparsha, jılaǵanbısań?

— **Joq.** (*G.I.*)

— Siz ayıbınızdı moyınlaysız ba? — **Yaq.** Joldas Bekasov, siz ózińizdiń etken háreketińiz tuwralı ne aytasız? — dep soradı onnan Qasqatayev biraz jumsarıp. — **Hesh nárese.** (*Sh.A.*)

110-shınıǵıw. Oqıń. Maqullaw hám biykarlawshı sóz-gáplerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám qanday gáp-lerdiń quramında kelgenin aytıń.

1. — Sen Urıqlıdaǵı Omardı bileseń be? — **Awa,** bilemen.
2. — Balalar, sizler ash bolǵan shıǵarsız. — **Awa.** Házir ta-maq boladı. 3. — Tamaq berse, kiyim berse, ketip qalmay-sız ba? — **Joq... Joq...** Ketpeymiz. 4. — Boldıńız ba? — Boldıq. Boldıq. 5. — Keshke shekem ash bolmaysız ba? — **Joq... Joq...** Ash boladı degen ne... (*N.D.*) 6. — Balańız bar ma? — Bar. 7. — Haw senbiseń? — deppen. Awa, men.
8. — Jarań qalay? — dep soradı serjant. — **Hesh nárese emes.**
9. — Mınalar menen alısamız ba? — **Álbette.** (*N.D.*)
10. — Gúz sizlerde jaman emes edi!
— Awa. Gúz júdá hám ájayıp! (*Q.J.*)

111-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan dialog túrindegı maqul-law hám biykarlawshı sóz-gáplerdiń hár qaysısına 3 gápten 6 gáp tawıp jazıń. Sóz-gáplerdiń qanday sózlerden bolǵanın tawıp aytıp beriń.

§27. Soraw hám tańlaq sóz-gápler

1. Soraw sóz-gápler tiykargı gápten ańlasılğan pikirge qatnaslı sóylewshiniń sorawın bildiredi. Sóz-gáplerdiń bul túri *nege, newe, ne ushın, ya, solay ma, mäselen, ırastan ba, durıs pa, solay de, bul nesi, qáydem* t.b. sózler arqalı bildiriledi.

Soraw sóz-gápler anıq soraw mánisinde keliw menen qatar, emocional-modallıq mánige iye boladı. Mısalı: 1. Buğan xojalıq basshıları ayıplı, — dedi brigadir. — **Nege?** Direktordıń qısqa hám qatal sorawı Aralbayevtı albirattı. Brigadir menen málelimiz kóp. — **Nege?** Bıyl brigadir kútá qıtımır. Bıltır bunkerdi neshe kilogrammğa jazsa, bıyl jartısı da joq. — **Ne ushın?** Siz ruqsat etpeytuǵın kórinesiz. (T.Q.) 2. — **Awa.** Ol qız Mırzan aǵanıń úyinde toқтаған eken. Mırzan aǵanı bir jawız atıp ketipti. — **Ya? Ne ushın?**

Soraw sóz-gáplerdiń keynine soraw belgisi qoyıladı.

2. Tańlaq sóz-gápler tiykargı gápten ańlasılğan pikirge, waqıya, hádiyselerge sóylewshiniń hár túrli tuyǵı-sezimlerin (tańlanıw, qayǵırıw, quwanıw t.b.) bildiredi. Tańlaq sóz-gáplerdiń xızmetin, kóbinese tańlaqlar atqaradı. Mısalı: 1. **Uwh!** Jumagúl bir gúrsindi. (T.Q.) 2. **Oho!** Aǵamnıń qolı tap temirshi ustanıń qolınday sirá qayıspaydı. (A.Bek.) 3. **Yasha-a!** Hámiydulla endi tiri qaldı. (A.S.)

Geypara tańlaq sóz-gápler buyırıq mánisinde de keledi. Buyırıq mánisindegi tańlaq sóz-gáplerdiń wazıypasın modallıq mánige ótken feyiller hám tańlaqlar atqaradı. Mısalı: 1. **Boldı!** Usı külgenińiz jeter, — dep ashıwlangan edi. 2. **Ósh.** Ol gápiń biykar. (A.S.) 3. **Shuw!** — dep ákem ala ógizge shıbıq kóterdi. (Q.D.) 4. **Posh! Posh!** Jol ber, shıǵıń bir shetke. (M.T.) 5. **Hıqq! Shuw!** — degen dawıslar hár jer-hár jerden esitile basladı. (A.S.)

Tańlaq sóz-gáplerdiń keynine aytılw intonaciyasına qaray úndew, noqat belgileri qoyıladı.

112-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Soraw sóz-gáplerdi tawıp, astın sızıń. Soraw sóz-gáplerdiń qanday sózler arqalı bildirilgenin hám mánisin anıqlań.

1. — Men saǵan bayaǵıda ne degen edim. Dáwletovqa qamarı boyarka kiygizbediń be?

— Kiygize almadım.

— Nege?! Óz waqtında nege aytpadıń.

2. — Úsh kúnlikte ákesi menen birge kóship keldi.

— Ákesi menen keldi? Qalayınsha? Ol Aral jaǵısındaǵı balıqshı edi ǵoy.

3. — Men búgin Erjan Serjanovqa ırızı boldım, — dedi Qudaybergen.

— Burın she?! — dedi kópshilikten bir adam. Búgin haqıyqattan ırızıman.

— Ne ushın? Kesip ayt, — dedi jáne dawıslar.

4. Serjanov biraz tańlangan túr bildirdi.

— Solay ma? (T.Q.)

5. — Aǵa, waqtında shıqqan kúndi qaytıp uyasına tıǵa almasań. — Ya, ya? Mınaw ne deydi-áy. (S.X.)

113-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń sońına ne ushın úndew hám noqat belgileri qoyılǵanın túsindir.

1. **Uwh!** Menińshe, onı Ğayıpxan demey, Ğayıp jumbaq degen abzal. (T.Q.) 2. — Sen mártpiseń? Námártpiseń?

— **Haw!** Ózin námárt deytuǵın adam bar ma? (X.S.)

3. — **Ya quday!** Seyilbek quwanǵanına baqırıp jiberdi. (X.S.)

4. **Yapırmay-a!** Qorqınıshlı emes pe? (Sh.A.) 5. — **Ósh!** Ol

gápiń biykar. (A.S.) 6. — **Qoysańa!** — dep Bektay jalt burıldı.

(Sh.A.) 7. **Posh! Posh!** Jol ber, shıǵıń bir shetke. (M.T.)

114-shınıǵıw. Oqıń. Tańlaq hám buyırıq sóz-gáplerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám mánisin aytıń.

1. — Siz nege taxtaylardı sattıńız?

— Haw! Men qalay taxtay sataman? — dedi qarawıldıń hayranı shıǵıp. Taxtaylardıń iyesi PMKnıń prorabı boladı. (T.Q.)

2. — Yapırmay-a! Haw, onda suwğa atılğan kim eken?
— Ya qudayım-ay, óziñ pana bol!...
— Pay, Jáhángirdiñ júrimi bar eken dağı, — dep Hákim-bay birden biyhuwshlandı.

— Haw, taqsır, haw!... Mınaw ne qıladı? — dep molla Yaıptıñ urqanatı ushıp, qattı qorqıp ketti. (Ó.X.)

3. Jit! Jit! — dep jaña kelgen Xojanazar Qádirbaydıñ qasqırday iytlerin kesekledi. (A.Bek.) 4. Oho! Qanday sheber usta bolıp, jetisip shıqtı (J.S.). 5. Áttegenay! Mashina pitpey qaldı. (Ó.A.) 6. Bárekella! Mine, bunı qaharmanlıq dese boladı. (R.F.)

§28. Qaratpa sóz-gáppler

Qaratpa mánisindegi sózler óz aldına gáplik intonatsiyaga iye bolıp, qaratpa (vokativ) sóz-gáp xızmetinde keledi. Olar tınlawshıga qarata dıqqat awdarıw, qaratıw, shaqırıw mánilerin bildiredi. Qaratpa sóz-gápplerden keyin úndew belgisi qoyıladı: **Ádiwli xalqım! Húrmetli bawırlaslarım!** Ósken jerimdi, sizlerdi kórip sheksiz quwanıshtaman. (Ó.A.)

Qaratpa sóz-gáppler, kóbinese apa, ağa, ata, balam, xalayıq, joldaslar t.b. sıyaqlı galabalıq atlıqlar, geypara menshikli adam atları hám turaqlı dizbekler arqalı bildiriledi.

Qaratpa sóz-gáppler tiykargı gápke qatnaslı tómendeги mánilerdi ańlatadı:

1) jay qaratıw, dıqqat awdartıw mánisinde keledi: **Balam!** Men aqılsızlıq etip, jasımda medresege tuse almadım. (K.S.)

Gagarin!

Boslıqqa súngip ush bálent. (A.X.)

2) buyırıq mánisin bildiredi: 1. — Áy, tabelshi! Qos-janovqa aytıp bar, ózin-ózi urlaytuğın tabelshi kerek emes. (T.Q.) 2. **Tolğanay! Brigadir!** Tur. Uyquındı ash! — dep daladan birew baqırdı. (Sh.A.)

3) emocional-ekspressivlik mánide keledi: **Háy shımshıq! Qırğıy bolğısı kelgen shımshıq!** Ízgardan shań shıgarajaqsan ba? — dedi Maman biy. (T.Q.)

115-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qaratpa sóz-gáplerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám mánilerin anıqlań.

1. Joldaslar, — degen edi sonda Dáwletov — biziń Ana Ámiwdáryamızdı kóz aldınızǵa keltirińler. Bir waqıtları ol tolıp-tasıp aǵatúǵın edi. 2. Maǵlıwmatnama bersem bola ma? — dedi ol qol kóterip. Qurıltaydı basqartıp otırǵan baslıq onı jaqtırmay: — Maǵlıwmatnama soń boladı, joldas Serjanov! — dedi. 3. Oo, járdemshi! Men ózimniń júgimdi sherek ásirge shamalas waqıttan bergi jaǵında heshkimge kótertpegenmen. 4. — Qızım, — dedi Nurjan ǵarrı Sháriypaǵa bet burıp. — Sen bir gápińde Veneciya degen qalanıń suw astına batıp baratırǵanı jóninde aytqan ediń. Sol ıras gáp pe? (T.Q.) 5. Háy balalar! Qaydasızlar? Dawıs berińler?! — dep baqırdım. (Sh.A.) 6. Xalayıqlar! — dedi Yolshı tolıqsıp. Bos kelmeńler, ayaqtı tirep, kúshti kórsetiw kerek. (M.A.)

116-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan qarastırıp, sóz-gáplerdiń hárbir túrine eki gápten tawıp jazıń. Ne ushın sóz-gáp dep atalatuǵının, mánilerin túsindirıń.

Tolıq hám tolıq emes gáp, sóz-gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar:

1. Qanday gápler tolıq emes gáp dep ataladı? Onıń tolıq gápten ayırmashılıǵın aytıń. Mısal keltiriń.
2. Tolıq emes gápler, kóbinese qanday gáplerdiń quramında keledi?
3. Sóz-gápler qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
4. Sóz-gápler qanday túrlerge bólinedi?
5. Maqullawshı hám biykarlawshı sóz-gáplerdi aytıń hám mısallar keltiriń.
6. Tańlaq sóz-gáplerdiń xızmetin qanday sózler atqaradı?

117-shınıǵıw. Tekstten tolıq emes gáplerdi tawıp, olarda qaysı aǵzanıń túsirilgenin anıqlań hám sol tolıq emes gáplerdi tolıq gáp etip kóshirip jazıń.

1. Meniń aytqanlarımdı jazdıń ba? — dedi biy. — Jazdım, biy aǵa.

2. — Sen kimniń balasıań? — Súyinniń balasıman.
— Atıń kim? — Esemurat. Qaraqum házirette oqıdım. Kám-
baǵallıq arqasında bıyl oqıwǵa bara almay qaldım.

— Qaraqum házirette neshe jıldan bermáǵan oqıysań?

— Toǵız jıl boldı.

— Jasıń neshede?

— Jigirma altıda.

— Taǵı qansha oqıw kerek?

— Taǵı bes-altı jıl oqıymız ǵoy, aǵa.

3. Ol zatların ashıp qoyıp, xalıqlarǵa kórsete basladı.

— Mınawıńa neshe teńge bereyin? — dedi birew.

— Bir yarım teńge.

Monshaqtı uslap bir hayal:

— Aǵa, mınawıńa ne bereyin?

— Eki teńge bere ǵoy?

— Ojawıńa ne aytasań?

— Bir teńge.

— Men aldım, — dedi Ayparsha kempir. (*S.Arıs.*)

118-shınıǵıw. Oqıń. Sóz-ǵáplerdi tawıp, olardı mánisi boyınsha
sóz-ǵáplerdiń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Apa-a! — dep Palwan iship otırǵan shayın jerge qoydı.

— Joldaslar! Men sizlerge jasırın sırdıń túyinin aytpaqshı
bolıp otırman. (*S.A.*) 2. — Demek, meni quwatlaysız? Qosı-

lasız? — Álbette. Qosılamız. (*T.Q.*) 3. Álbette, paxta biziń

kózimizdiń qarashıǵınday qádirli. 4. Múmkin, Málpey

soyaqta shıǵar. — Itimal. 5. — Demek, hár jılı qosılıp

baradı eken-dá. — Álbette. Aqır, bıyl ushpa túynek salǵan

júzim endigi jılı sıırıǵıp qalmaq ma? 6. — Qalamasın tez

bolıp taslarsań. — Ájep. 7. Bay-bay! Qayta qalada kórmege-

ninđi kórip, qızıqqa batasań. (*Ó.X.*) 8. Hásseniy! Tap sol

Dármenbaydıń ózi tawıp júrgen bále emes pe eken? 9. Jek-

keshilik jaman, úwh-úwh! (*T.Q.*) 10. — Basshı xalıqtıń

bilgenin bilse jetkilikli, — dedi Dáwletov. — Durıs emes!

— dep qarsılastı basqa dawıs. (*T.Q.*) Há, áttegen-ay! Seniń

jasında ózim bolǵanda ma, ózińdey jigitler mashına aydap

júr. (*Sh.A.*)

TEST SORAWLARI

1. Bir bas aǵzalǵı gáp qaysı qatarda berilgen?

- A. Kún qıza kele olardıń jumısları shıyraqlandı.
- B. Azanǵı máhál bolǵanlıqtan qıraw túsken shópplerdiń iyisi ań-qıydı.
- C. Ol awıldan tuppa-tuwrı keletuǵın ayaq soqpaqqa tústi.
- D. Mamandı kórse jawatuǵın bulttay túneredi, lekin jawmaydı.

2. Iyesi belgili gáp qaysı qatarda berilgenin tabıń.

- A. Paxta terimi baslanıp, terimshiler atızǵa tınımsız kelip atır.
- B. Yarım aqsham máhálde aspańa qaradım.
- C. Elege deyin sol esime tússe, men biyshara jılap qoya beremen.
- D. Bul waqıtlarda kún tawlardıń tasasınan jańa shıǵıp kiyatır edi.

3. Iyesiz gáp qaysı juwapta ekenligin anıqlań.

- A. Jumıs degendi tındırıp isleymen.
- B. Qarıqtı tereń qazıp, ǵawashalardı suwǵarıw kerek.
- C. Bolmas iske polat bol, polattan da qattı bol.
- D. Jińishke appaq qolları menen qızınıń shashın sıypaladı.

4. Ataw gáp qaysı qatarda berilgenin tabıń.

- A. Ne ekseń sonı orasań.
- B. Jazdıń payızlı azanı. Adamlardıń ersili-qarsılı kóshelerde jumıslarına ketip baratırǵan waqıt.
- C. Eń baslısı, xojalıqtı jańa texnika menen támiyinlew kerek.
- D. Qalanıń janında úlken toǵay bar.

5. Tolıq emes gáp berilgen qatardı anıqlań.

- A. Duman. Kúnniń júzi kórinbeydi. Ushı-qıyır joq shólistan.
- B. Usı aydıń ortası bir-birewge múriybet kúni!
- C. Bunı kim alıp kelip berdi? — Apam.
- D. Ol sóylespekshi bolıp Palwannıń qasına keldi.

6. Sóz-gáp berilgen juwaptı tabıń.

- A. Súyinshi beriń, súyinshi! Quwanışlı xabar! — dep baqırdım.
- B. Awa. Men xalıq quwatlaǵan isti quwatlayman.
- C. Hay Mırzabek! Sen nege meni onnan artıq kóreseń.
- D. Aǵa, men jekke emespen be?

BIRGELKILI AĞZALÍ GÁPLER

§29. Gáptiń birgelkili aǵzaları haqqında túsiniń

119-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara háríp penen jazılǵan sózler qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqańın, qaysı sóz benen mánilik baylanısqa túskenin, sorawların hám bul dıqqat etilgen sózlerdiń gáptiń qanday aǵzaları dep atalatuǵının anıqlań.

Japtıń eki boyında eki jal ǵana tut aǵashları egilgen. Teńgedey japıraǵı joq shoshayısqań **putaqlar** menen sobırayısqań **shaqalar** qalǵan. **Qálligúl** menen **Abadan** rayondaǵı ataqlı pillekeshlerdiń biri edi. Ol waqıtta Abadan kútá **sal-damlı, sózleri jupker, oyshıl** hayal edi. Sonıń ushın da, Qálligúl Abadanga birinshi kúnnen baslap-aq eliklewdi maqul kórip qalǵan edi. Bul ushın ol pillekesh bolıwdan basladı. Qálligúl juwapkershilikti basqalardan kem sezbedi. Nawqań máwsimi baslanaman degenshe pillekeshlik boyınsha kóp adamlar menen **keñesti, oylastı, sırlastı.** (T.Q.)

Birgelkili aǵzalar eki yamasa birneshe sózlerdiń bir-birine ǵárezsiz teń mánili sintaksislik baylanısınan dúziledi. Olar gápte neshew bolsa da, bir sorawǵa juwap beredi hám bir aǵzanıń xızmetin atqaradı. Gáptiń barlıq aǵzaları birgelkili aǵza xızmetinde keledi.

Birgelkili aǵzalar intonaciya hám dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısadı. Intonaciya arqalı baylanısqań birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyılıp jazıladı. Mısalı: 1. Kóz ushında tolqınlanıp kóringen **baǵlar**, qalıń **terekler** átiraptı ájayıp túske bólep tur. (G.I.) 2. Bul saparı ol tawǵa **dúrmiyinin de, portfelin** de alıp kelgen edi. 3. Dáryanıń arǵı jaǵası **tik jarlı hám toǵaylıq.** (Sh.A.)

Mánileri óz ara teń bolıp dizbeklese baylanısqań eki yamasa birneshe aǵzalarǵa gáptiń **birgelkili aǵzaları** delinedi.

Ańlatıw: Gáptiń mánisin kúsheytiw ushın yamasa dawıs ırǵaǵına baylanıslı tákirarlanıp qollanılgan sózler birgelkili aǵza bola almaydı. Mısalı: Ol **bárin, bárin** jalań ayaq gezgenlerin esledi. (T.Q.)

Aspanında kepter qanat **qaǵadı, qaǵadı,**

Jollarında xalıq kárwan **aǵadı, aǵadı.**

(I.Y.)

120-shıngıw. Oqıń. Gáptiń birgelkili aǵzaların tawıp, olardıń qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenin, sorawların, qalay baylanısıp kelgenin aytıń.

1. Tik jarlardıń ústin qaplaǵan qayıńlar menen osinalar qızǵısh, sarı reńge dónedi. 2. Bul jerden tawdıń janbawırındaǵı say anıq hám jaqsı kórinedi. (*Sh.A.*) 3. Hárbir úyde elektr shıraǵı, radiotochka bar. 4. Neft hám gaz xalıq xojalıǵında paydalanıladı. (*«E.Q.»*) 5. Sadulla aǵa jerge, suwǵa iye boldı. (*N.D.*) 6. Olar keńsede kóp waqıt otırdı, oylastı hám keńesti. (*J.A.*) 7. Gáp adamgershilikte, uqıpta hám iskerlikte. (*Ó.X.*)

121-shıngıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám ózi baylanıslı aǵzaǵa qatnaslı qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin, qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin túsindirıń.

1. Ol jerde mal padasız hám tańbasız jayıladı. 2. Qalanıń orta jerinde mádeniyat úyi, orta mekteptiń jayı, dem alıw baǵı, miymanxana hám usı sıyaqlı basqa da mákemelerdiń jayları eski Qońıratı ısırip shıǵarıp, qalanı jańartıp tur. (*I.Y.*) 3. Ol qaraqalpaqsha, ózbekshe, túrkmentshe, russha múltiksiz sóyleydi. 4. Ol joldasları menen biraz oylastı hám keńesti. (*J.A.*) 5. Taza hawadan, nurlanıp shıqqan kúnnen, jaǵımlı esken samaldan adamzat penen janlı maqluqatlar ráhát aldı. (*T.Q.*) 6. Aq biydaydıń unınan islengen shórek, sarı mayǵa pisirilgen bawırsaqlar dasturqanda úyilip tur. (*Ǵ.S.*)

§ 30. Birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwshı qurallar

122-shıngıw. Berilgen gáplerdegi qara hárıp penen jazılǵan sózlerge diqqat awdarıń. Olardıń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqanın anıqlań.

1. Qızım kútá **miynet súygish, ǵayratlı, hújdanlı, anasınday ar-namıslı.** (*A.Bek.*) 2. **Shamurat** hám **Seydulla** — awılımızdıń ataqlı paxtakeshleri. 3. Shamurat — **jer** hám **paxta** menen kútá túsiniqli tilde sóylese biletuǵın adam. (*I.Y.*) 4. Kók jipektey kógergen **jońshqalar**, ǵalıday qulpı dónip jatqan **gúzlik biydaylar**, uzaǵıraқта dirildep **saǵımlar** kórinedi.

(*M.D.*) 5. Bizler olardı **uzaq** hám **kóp** kúttik. (*J.Sap.*) 6. Bizler jaqta gá **jawın**, gá **burshaq** jawıp turadı. (*Sh.A.*)

Gáptıń birgelkili aǵzaları dánekersiz intonaciya hám dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısadı.

1. Dánekersiz intonaciya arqalı baylanısқан birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyıladı: Awıldıń sırtında **mal-lar, buzawlar, qoy-eshkiler** jayılp júr. (*A.O.*) Men onı ári-beri **izlestirdim, tappadım**. (*Ó.X.*)

2. Birgelkili aǵzalar **biriktiriwshi** (hám, jáne, taǵı, menen (benen, penen), da/de), **qarsılas** (biraq, lekin, sonda da, sóytse de, degen menen), **awıspalı** (ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne), **gezekles** (gá, gáhi, bir, birese, birde, geyde, bazda, ári) dánekerleri arqalı baylanısadı. Mısalı: 1. Kósheler kúndegige qaraǵanda azada **hám** kewilli kórinedi. (*Q.A.*) Ol **jáne** qaraydı, **jáne** qosıǵın dawam etedi. (*M.D.*) 2. Ol az ǵana oylanıp turdı, **biraq** úndemedi. (*L.T.*) Ol tayıp túsip jıǵıldı, **sonda da** jatqan jerinen uship turdı. (*K.S.*) 3. Heshkim **ya** maqullamaydı, **ya** qasarıspaydı. (*T.Q.*) 4. Ol jipektey jumsaq qolı menen **gáhi** basımnan, **gáhi** shashımnan sıypaydı. (*Ó.X.*)

3. Birgelkili aǵzalar intonaciya hám dánekerlerdiń aralas keliwi arqalı da baylanısadı. Mısalı: Agronom Júginis Erlepesov **Allanazarovtı, Elmurattı, Ómir-niyazovtı** hám **Gúlsánemdi** qattı sıńǵa aldı. (*J.Sap.*)

123-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıp, olardıń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısқанın túsindiríń.

Qanday keń meniń tuwılǵan elim,
Toǵaylar, dáryalar, kóller kóp onda.
Arqa teńizlerden, túslik tawlardan,
Tap alıs jerlerge shekem,
Usı keń dalanıń iyesi adam,
Qushaq jetpes Watanımdı jırlayman.

Oqıwǵa, islewge hám dem alıwǵa,
Hár adamnıń barlıq waqta erki bar.

Usı dañqlı sózdiń ullı mánisin,
Joq ete almaydı heshqanday jıllar.

(M.L.)

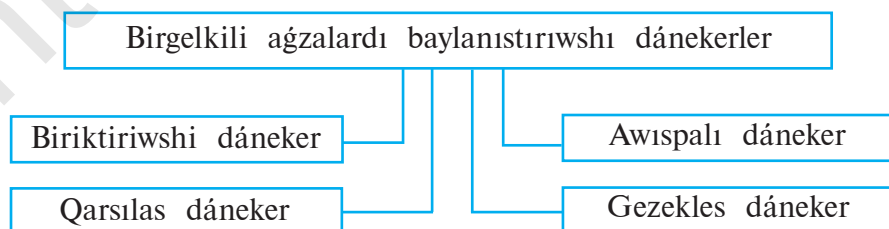
Ámiw asaw edi,
Júwensiz edi,
Óner, bilim menen júwenlep berdiń.
Suwlar jetkerip,
Bağlar kógertip,
Sen ashtıń baxtıń eldiń hám jerdiń.

(N.J.)

124-shıñǵıw. Oqıń. Birgelkili aǵzalǵı gáplerdegi dánekerlerdi tawıp, olardıń dánekerdiń qaysı túri ekenin hám birgelkili aǵzalardı baylanıstırıw mánilerin aytıń.

1. Elmurat atanıń ózi de jerindegi jemisli aǵashlar menen kóklerge qarap tańlandı. 2. Ol baǵda otırǵan Elmurat penen Arzıwdı kórdi. (J.A.) 3. Maman quwandı, biraq marapatlanbadı. 4. Shıdamadı, taǵı tákirarladı. 5. Heshkim ya maqullamaydı, ya qasarıspaydı. (T.Q.) 6. Ne atız-shelde, ne jolda qıbırлаған jan joq. (O.B.) 7. Tábiyat jılma-jıl óziniń máwsimi kelip, az irkilis jasaydı da, jáne aldına qaray zırlay beredi. (Ó.X.) 8. Ol kúni-túni qırman basında, bolmasa dán qabıllaytuǵın stanciyada, yamasa jolda júretuǵın edi. (Sh.A.) 9. Jılımın qalqıları birese batıp, birese kórinip turadı. (Ó.A.)

125-shıñǵıw. Tómenдеги кестеде kórsetilgen dánekerlerdiń hár bir túrine 2 gápten yadınıздan gáp dúziń hám olardıń birgelkili aǵzalardıń arasın baylanıstırıw mánilerin túsindirіń.

§ 31. Birgelkili bas aǵzalar

126-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqırn, olarǵa sorawların qoyıw arqalı bas aǵzalardı tawıp aytıń.

1. Ortaǵa dasturqan jayılp, nan, pechenye, qant, konfeta qoyıldı. (*A.Bek.*) 2. Babalarımız dana bolǵan, bilgen. 3. Shayıq kóp sóylemeydi, oyılı. 4. Sóylesiwleri, otırıp-turıwları hámmege ibrat alarlıq, jeńil, shaqqan, álpayım. (*T.Q.*) 5. Salınǵan jay, egilgen eginler, jer menen daraqlar qalıp qoyǵan. (*J.A.*) 6. Qısqı tolqındaǵı qayıqtay órkeshe-órkeshe qumlarǵa birese órmelep, birese sırgıydı. (*Sh.S.*)

1. Birgelkili baslawısh. Jay gáplerdiń quramında bayanlawısh penen baylanısqa ataw formadaǵı eki yamasa birneshe sózlerdiń teń mánili dizbegine **birgelkili baslawısh** delinedi. Birgelkili baslawıshlar bir-biri menen intonaciya hám dánekerler arqalı baylanıadı: **Jer de, janlı maqluqlar da, hámme tiri zat** qısqı uyqıdan oyandı. (*Ó.X.*)

2. Birgelkili bayanlawısh. Jay gáplerdiń quramında baslawıshtıń eki yamasa birneshe is-hárekettiń belgisin bildirip kelgen teń mánili sózlerdiń dizbegine **birgelkili bayanlawısh** delinedi. Birgelkili bayanlawıshtıń xızmetin, kóbinese betlik feyiller hám atawısh sózler atqaradı: Bul barısında ol heshkimniń sózin **tıńlamaydı da, sóylespeydi de, dógeregine qaramaydı.** (*I.Q.*) Dáryanıń eki jaǵası jasıl aq terektey sallanǵan **qamıs, pishen, jeken.** (*K.S.*)

127-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili baslawıshtıń astın sızip, onıń qaysı aǵza menen baylanısıp kelgenin hám bildiriliwin anıqlań.

1. Ótkinshi de, ketkinshi de, bazarshı da, shopan da, sharwa da usılar haqqında soraytuǵın edi. (*J.A.*) 2. Serjan da, Ámet te wádeli kúni kelmedi. (*T.Q.*) 3. Gúdi biyiklegen sayın basına qamıs shıǵarıw, tasıw qıyınǵa tústi. (*Ó.A.*) 4. Maqtap otırǵanı, ya basqa nárse oylap otırǵanı tosınnan

aralasqan adamğa belgisiz. (Ó.A.) 5. Shananıń shıqırlısı, at-lardıń dúbiri, adamlardıń shawqım-súreni teńiz ústin bazar etti. (K.S.)

128-shınıǵıw. Oqıń. Birgelkili bayanlawıstıń qaysı aǵzaǵa qat-naslı ekenin hám bildiriliwin túsindirín.

1. Ol gúpisiniń jaǵasın jaqsılap qımtadı da, qardı sıqır-latıp júrip ketti. (T.Q.) 2. Bir jerde kórgenge shıramıttım, biraq esley almadım. (Sh.S.) 3. Bul kóldiń qamısı menen jekenin paydalanǵan, qus atqan. (I.Yu.) 4. Nurjamal tóрге quraqlı kórpeshe jayıp, dastıq tasladı. (K.S.) 5. Qublanıń samalı jumsaq, jaǵımlı. (T.Q.) 6. Kúsh bizde, sende, anaw jigitte, xalıqta. (A.Bek.)

129-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili bas aǵzalardıń astın sı-zıp, olardıń qanday qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám bayla-nısıw mánilerin anıqlań.

1. Traktordıń gúrildisi, mashınanıń gudogi, baltalardıń to-qıldısı, adamlardıń ġawırlısı usı kárada úlken jumıslardıń is-lenip atırǵanına xabar berip tur. (J.Sap.) 2. Biz ekewimiz ástelep dalaǵa shıqtıq ta, kól jaǵalap qıdırıp kettik. (Á.T.) 3. Biziń uranımız hadal miynet etiw, oqıw, islew. (X.Sap.) 4. Dawıl birese páseyip, birese kúsheyip ketedi. (K.S.) 5. Ilimpaz da, jazıwshı da bilimdi mektepten aladı. («E.Q.»)

§ 32. Birgelkili ekinshi dárejeli aǵzalar

Birgelkili anıqlawısh. Zat hám zatlıq mánidegi sózlerdiń eki yamasa bir túrdegi birneshe belgilerin bildiretuǵın sózlerge **birgelkili anıqlawısh** delinedi: **At jaqlı, sarı sınılı, qoy kózli, orta boylı** qız tusınan ótip baratırǵanın Abattıń kózi shaldı. (T.Q.) Tıń hám partaw jerlerdi ózlestiriw xalqımızdıń mártlik isi boldı. (Gazetadan)

Anıqlawıstıń eki túri de — jupkerlesiwshi hám iza-fetlik anıqlawıshlar birgelkili bolıp keledi: Ashılǵan esikten **tolıq deneli, qoy kózli, jası qırqtan ótken** birew kirip keledi. (Ó.A.) **Qazaqstanıń, Uraldıń, Sibirdiń,**

Povoljyeniń burınları adam turmağan keń dalalarında **onlağan** hám **júzlegen** posyolkalar payda boldı. (*Gazetadan*)

2. Birgelkili tolıqlawısh. Is-háreketti (bayanlawıshtı) zatlıq mánide túsindiretuǵın teń mánili eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbegine birgelkili tolıqlawısh delinedi.

Birgelkili tolıqlawıshlar morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan bir túrli seplik qosımtalı hám tirkewishli qollanıladı: Ayqız burın sholanda islep júrgen **er** hám **hayal-qızlardı** ózine tarttı. (*A.B.*) Hárkim óz **awılı menen, toparı menen, shańlaǵı menen** oylassın. (*T.Q.*)

3. Birgelkili pısıqlawısh. Is-háreketti orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje t.b. mánilerde sıpatlaytuǵın eki yamasa birneshe teń mánili sózlerdiń dizbegine **birgelkili pısıqlawısh** delinedi. Birgelkili pısıqlawıshlar óz ara sanaw intonaciyası, dánekerler arqalı baylanısıp, útir arqalı bólinip jazıladı: Ol hár kúni azanda, túste, keshte, mallarǵa rejim menen ot saladı. (*J.S.*) 1964-jılı Xorezmde, Qaraqalpaqstanda hám Buxara gazoprovdınıń boyına jollar salıw baslandı. (*Gazetadan*) Bizler olardı uzaq hám kóp kúttik. (*J.Sap.*)

130-shıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Birgelkili ekinshi dárejeli aǵzalardı tawıp, olardıń ekinshi dárejeli aǵzalardıń qaysı túri ekinin hám gáptiń qaysı aǵzası menen baylanısqańın túsindiríń.

1. Jalańbas, tompaq, qara páreń bala Tilepbaydıń janına keldi. 2. Ol baxıt, jer, suwǵa iye boldı. (*Q.D.*) 3. Esengeldi óz úyine jıynalǵan awıllasları, zańgilesleri, biyler arasında bulqıp sóylep otır. (*T.Q.*) 4. Házir olar qanatsız korabllerde sonday joqarı, sonday tez ushıp júr. (*Gazetadan*) 5. Ol balıqtıń molshılıǵı ushın gúrestı kún sayın, saat sayın qızdıra berdi. (*A.B.*) 6. Onı-bunı aytısqańlıqtan, kúlskenlikten, hámme bir jerge jıynalǵanlıqtan túski demalıs kewilli óte berdi. (*A.T.*)

131-shıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Birgelkili ekinshi dárejeli aǵzalardı tawıp, olardıń baylanısqań sózi menen astın sızıp kórsetiń.

1. Tóbeleri aspan menen tiresken tawlar eteginen qaynap shıqqan tınıq suw keń hám sulıw say túbindegi jılğalardı toltırıp, kewilli hám jaǵımlı ses berip, oypatlarga rawana boladı. 2. Rawana boladı da, dalalardı, shóllerdi gezedi. 3. Ol óziniń jańǵa jaylı suwı menen güller hám eginlerdiń, aǵashlar hám ósimliklerdiń tamırına azıq beredi, miynetkesh xalıqtıń júregin úmit hám quwanış penen toltıradı. (*Sh.R.*) 4. Ol qoylardı gá jerden onlap, gá jerden jigirmalap qurastıradı. (*Ó.X.*) 5. Men miynet etpege, miynetim arqalı maqsetime jetpege kelgenmen. (*A.Bek.*)

132-shıǵıw. Ózlerińiz oqıp atırǵan kórkem shıǵarmalardan yamasa ózińizdiń úy turmısıńızdan alıp, birgelkili anıqlawısh hám tolıqlawıshqa bir-birden, pısıqlawıshqa 2 gáp tawıp jazıń.

§33. Birgelkili aǵzalardıń irkilis belgileri

133-shıǵıw. Oqıń. Irkilis belgileri qoyılmay berilgen birgelkili aǵzalardı tabıń. Olardıń arasına irkilis belgileri qoyılma yamasa qoyılmay ma, usı jaǵına dıqqat etip túsiniń beriń.

1. Jigitler de atlar da sharshaǵan edi. 2. Amanlıqqa bul jekkelik quwat berdi yoshtı. 3. «Orta dármıyan» degen sóz Amanlıqtı hám quwanttı hám muńayttı. (*T.Q.*) 4. Ortaǵa dasturqan jayılp ústine nan pechenie qant qoyıldı. (*A.Bek.*) 5. Jayhun — bul tábiyattıń sawǵası, onı húrmetlew abaylap saqlaw kerek». (*Abu Rayxan Beruniy*) 6. Dáryamız óziniń shiyrin suwı balıqları qusları haywanları toǵayları menen xalqımızdı hayran qaldırdı, súyiwshiligine izzet-húrmetine iye boldı. (*P.Sh.*)

Gáptiń birgelkili aǵzalarınń arasına tómendegi jaǵdaylarda útir qoyıladı:

1. Dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqa birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyıladı. Mısalı: **Arqa Kavkazda, Oraylıq Aziya respublikalarında** tamshı usılı menen palız eginlerin ashıq jerde jetistiriwge boladı. (*«E.Q.»*) Biziń hám memiz onı **jaqsı bilemiz, tanıymız, sıylaymız.** (*Á.G.*)

2. Dánekerler birgelkili aǵzalardıń hárbiri menen tákirarlanıp kelgende de, birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyıladı: Ata aqlı kól boladı, balam, hám **man-tıqtıradı**, hám **qalqıtadı**. Al, kól dep tastıyıqlawǵa ya **qamışlıq**, ya **jayılım suw** joq. (T.Q.)

3. Birgelkili aǵzalar qarsılas dánekerleri arqalı baylanısıp kelse, dánekerlerdiń aldına útir qoyıladı: Orazan batır ulınıń dawısın **esitti**, lekin **qaramadı**. Maman **quwandı**, biraq **marapatlanbadı**. (T.Q.)

4. Biriktiriwshi hám awıspalı dánekerler tákirarlanbay, eki qatarlı birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp kelse, birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyılmaıdı: **Burıńǵı joba** hám **is ádisleri** Abduraxmandı hesh qanaatlandırmadı. (X.G.) Onı **Arzıw** ya **Shımbıykege** bildirgen joq. (J.A.)

Da/de dánekeri eki qatarlı birgelkili bayanlawıshtı baylanıstırıp kelgende eki túrli ózgeshelikke iye boladı:

a) birgelkili bayanlawıshlar túsindiriwshi aǵzalarına iye bolıp keńeyip kelse, aralarına útir qoyıladı: Ol albıraqlap dógeresine jalt **qaradı da**, dárhal súwretti qaltasına salıp qoydı. (Sh.S.)

b) **da/de** dánekeri arqalı baylanısqa birgelkili bayanlawısh túsindiriwshi aǵzasız kelgende, birgelkili bayanlawıshtıń arasına útir qoyılmaıdı: Ol aytajaq bolıp **oylanıp turdı da úndemedi**. (Sh.S.)

134-shıńǵıw. Tekstti oqıń. Birgelkili aǵzalardı tawıp, olardıń arasına irkilis belgilerinini qoyılw hám qoyılmaw sebeplerin túsindirini.

Máwjiregen Ámiwdárya menen Araldıń diyardarlasqa jerindegi jasıl oypatlıqta, shet-shebirsiz Ústirtten baslap Qırqız dalalarına, onnan arı keń jaylawlı Qızılqum qoylawlarına shekem sozılıp jatırǵan quyashlı alapta bir gúlistan úlke — Qaraqalpaqstan jaylasqa. Bul jerdiń hasıl topıraǵında, qıya-qıya tawları menen suwlarında qanshama gáziyne qatlanıp jatır deyseń. Teńizimiz benen dáryamız, kóp aydın kóllerimiz mol-molaqay balıq beredi. Ústirt penen tawlarımızdıń bawırayında neft, gaz, qurılıs materialları, mineral duzlar mol. («A.»j.)

135-shınıǵıw. Tekstti tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sıızıp, olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin, sorawların hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin anıqlań.

GÚZ

Gúz dalalarga, miywe aǵashlarına, óziniń altın boyawın jaǵıp sırlap atır. Járdemge kelgen kúnniń erteńine-aq bizler ǵarrı menen tanısıp hám úyrenip kettik. Seydulla aǵanıń kúnge kúygen bet kórinisi shargalaw boyı saqal-murtı úst kiyimi onı kórer kózge qarapayımlastıra túskenдей.

Gúzdiń sonday ashıq kewilli kúni edi. Diń aspańga kóterilgen qırǵıy bir orında tıpırshıp biraz turadı da júwerilikke ózin taslaydı. Ízıq-ızıq qara ǵargalardıń dawısınan da pishen hám kók shóplerdiń xosh iyisinen de erik aǵashınıń pashshayı túsinen de gúzdiń ózine tán nishanları seziledi.

§34. Birgelkili aǵzalardı ulıwmalastırıwshı sózler hám olardıń irkilis belgileri

136-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara háríp penen jazılǵan sózlerdiń qanday aǵzalardan keyin kelip turǵanına, qaysı sóz shaqabı ekenine hám mánisine itibar beriń.

1. Ol kem-kemnen zerige basladı. Hátte, onıń tawdan túsip kiyatırǵan avtolavkanı kórgendegi quwanışı da, kewlindegi alaǵadaları da — **bári** bir pul bolıp joqqa shıǵıp qaldı. (*Sh.A.*) 2. Onıń kishiıeyilligi, múláymililigi, Tarasqa bergen juwapları — **barlıǵı** Tarastı ózine tarttı. (*O.B.*) 3. Bul waqıtta Ernazar, Pirim, Muxammed — **úshewi** izirekte áńgi-melesip kiyatır edi. 4. Hayallardıń shańqıladaǵan dawısları, ǵarrılardıń buwlıqpa jótelleri, kempirlerdiń tońqıldısı — **hám-mesi** qosılıp dáryanıń jaǵasın dúr-dúr silkindirdi. (*K.S.*) 5. Shor jerlerdi juwıw hám paxta jerlerdi óz waqtında tayarlaw, shigit egisin óz waqtında ótkiziw — **bulardıń hám-mesi** zúraáttiń erte pisiwine múmkinshilik beredi. Kógergen ǵawa-sha nállerin otaw, siyrekletiw, olardıń túplerin jumsartıw — hám-mesi de sapalı ótkerildi. (*«E.Q.»*)

Ulıwmalastırıwshı sózler birgelkili aǵzalardan keyin kelip, olardı jámlep, ulıwmalastırıp kórsetedi.

Birgelkili aǵzalı gáplerdegi ulıwmalastırıwshı sózler **bári, hámmesi, bárshe, barlıǵı jámi, bulardıń barlıǵı, bulardıń hámmesi** t.b. sıyaqlı jámlew hám sil-tew almasıqlarınan, **ekewi, úshewi, tórtew** sıyaqlı jıynaqlaw sanlardan hám geypara atlıqlardan boladı. Mısalı: Olardıń ılgallı miyneti, texnika hám ximiya — **hámmesi** eginlerge xızmet etiwge jumsaladı. 2. Turizm, awǵa shıǵıw, balıq uslaw — **bulardıń barlıǵı** adamdı gayratlandıradı. («E.Q.») 3. Ájiniyaz, Ázbergen, Pirim — **úshewi** de juwırıp kelip, nábwet penen sálemlesti.

Birgelkili aǵzalar qaysı aǵzanıń xızmetin atqarsa, ulıwmalastırıwshı sózler de sol aǵzanıń xızmetinde keledi. Mısalı: 1. Elektr, kino, radio, televidenie — **bulardıń hámmesi** bizde ádettegi hám úyrenisken nárselerge aylandı. («E.Q.») 2. Bul kóshedegi bay, hámeldar ataǵın keship júrgen Qalmurat, Mádemın, Qudiyar — **úshewi**. (K.S.) 3. Onda, bizde — **bárimizde** shad júrek. («E.Q.»)

137-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ulıwmalastırıwshı sózlerdi birgelkili aǵzaları menen birge astın sızıń, olardıń qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin túsindirıń.

1. Aw, qayıq, sholan, keme — hámmesi awıl keńestiń erkinde boldı. 2. Meniń dawagerim Qosıbay, Qayıp, Erjan — úshewi. 3. Kiyim-kenshek, tósek, tabaq-qasıq, bilezik-sırǵa — bárin bazarǵa ákelgen. 4. Qonaqlar úyden shıǵıp ketken soń, Jámiyla, Saliyma, Sapar, Nazlı — tórtewi ońasha qaldı. (K.S.) 5. Onıń sanaatında da, awıl xojalıǵında da, mádeniyat maydanında da — hámme jerde óz isiniń sheberleri miynet etip atır. («E.Q.») 6. Xanjaptıń ishi, jaǵası hám sırtı — bári de tolǵan xalıq. (S.A.)

Birgelkili aǵza menen ulıwmalastırıwshı sózdiń arasına tómendegi jaǵdaylarda irkilis belgileri qoyıladı:

1. Ulıwmalastırıwshı sóz birgelkili aǵzadan keyin kelse, ulıwmalastırıwshı sózdiń aldına sızıqsha qoyıladı.

Mısalı: 1. Qızketken, Quwanışjarma, Kegeyli — **bular** respublikanıń arqa rayonların suw menen támiyinleydi. 2. Íssı, qurǵaq jaz, qattı suwıq, dalanıń kúshli samalları — **bulardıń hámmesi** kóp qıyınshılıqlar tuwdıradı. («E.Q.»)

2. Birgelkili aǵzanıń aldında ulıwmalıq mánidegi ayqınlanıwshı sóz kelip, sońında ulıwmalastırıwshı sóz kelse, ayqınlanıwshı sózden keyin qosnoqat, ulıwmalastırıwshı sózden aldın sızıqsha qoyıladı. Mısalı: Jumabay qayıqshınıń qaptalınan qalmaytuǵın hájet ásbabı: súymen, balta, bel, gúrek — **hámmesin** bir jerge qoydı. (K.S.)

3. Ulıwmalastırıwshı sózdiń aldında juwmaqlawshı máni beriwshı **qullası, mine** sózleri kelse, sol sózlerdiń aldınan sızıqsha, keyninen útir qoyıladı. Mısalı: Torı, Aqboz, Ayqasqa — **qullası, bári** de tabılıp atır. (Sh.A.) Sanaat óndirisin rawajlandırıw, ónim islep shıǵarıw hám kólemin arttırıw — **mine, bulardıń hámmesi** jumıshılardıń aldında turǵan eń áhmiyetli wazıypa. («E.Q.»)

138-shınıǵıw. Oqırń. Birgelkili aǵza hám ulıwmalastırıwshı sózlerdi tawıp, olardıń arasına qanday irkilis belgileri qoyılǵanın hám qoyılıw sebeplerin aytırń.

1. Ánjir, alma, qurma, almurt, qárelı, shabdal — bári qatar ósedı. (X.S.) 2. Óziniń úy-ishi: Nurjamal, Mámбет-niyaz, Ájiniyaz — hámmesi de usı qırman basında. 3. Az ǵana waqıttan soń Tilemis, Niyazov, Xaliyla taǵı eki balıqshı — besewi kirip keldi. (K.S.) 4. Kóp jumıslar islew kerek boldı: jerdi tegis etip kartalaw, shorlıqtan tazalaw ushın qum hám hasıl topıraqlar tógiw, suw alıp keliw — mine, usınday isler shaqqan islewdi kútip tur. (Ó.X.) 5. Bazarshılardıń kópshiligi sarıbiyli, ámirabadlı, ullıbaǵlı, baǵıaplı, shoraxanlı, shabbazlı, shımbaylı — qullası, úsh bolıstıń qaramaǵınan kelgenler edi. (A.Bek.)

139-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi birgelkili aǵza hám ulıwmalastırıwshı sózlerge tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazırń. Birgelkili aǵza hám ulıwmalastırıwshı sózdiń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin anıqlań.

1. Ülken-kishi ağayın jegjat bári xoshlasıwǵa keldi.
2. Qusbegi biy qazı úshewi ańgimelesip otawǵa kirdi. (K.S.)
3. Arbanıń astınan kóterilgen shań da dóńgelek te atlardıń doynaq taslawı da sherim dizginler de aspanda qalqıp baratırǵan bultlar todası da dóğerektegi shópler de tuslarınan ótip atırǵan basqa atlar menen arbalar da jol boyındaǵı qarlıgashlar da qullası bulardıń bári de baxıt párwazında pápellegen gózzallıqtıń kórinisi edi. (Sh.A.)
4. Sıǵan qural-lar menen qaltadan túsip qalǵan qálem alısraqta jatırǵan qamshı shala shegilgen shılım barlıǵı da balanıń qatań qarsılasqanın kórsetedi. (V.K.)
5. Tıńlap otırsań, bul jerde ne joq deysiz, maymıl pil banan shaydıń dúnyadaǵı eń jaqsı túri hár qıylı jabayı miyweler hám burın kórmegen ósimlikler qullası bári de bar bunda. (Sh.A.)

Birgelkili aǵzalǵı gáplerdi tákirarlaw ushun soraw hám tapsırmalar:

1. Gáptiń birgelkili aǵzaları dep nege aytamız?
2. Birgelkili aǵzalar qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanıadı?
3. Birgelkili aǵzalarǵı baylanıstırıwshı dánekerlerdi aytıń.
4. Birgelkili aǵzalarǵı arasına irkilis belgileriniń qoyılıw hám qoyılmaw sebebin aytıń.
5. Birgelkili aǵzalǵı gáplerdegi ulıwmalastırıwshı sózlerdiń xızmetin qaysı sóz shaqapları atqaradı?

140-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Birgelkili aǵzalarǵı qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám baylanıstırıwshı dánekerlerdiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Jamiyla rulge otırıp mashınanı júrgizgende júre pitken adam oylanıp ta, quwanıp ta qaldı.
2. Bılayınsha, onıń sın-sınbatı el gezgen dárwish ya mollaǵa usas edi. (Ó.A.)
3. Burın ǵalaba sawatsız bolǵan xalqımız házir jer júzilik klassik jazıwshı-shayırlardıń roman, povel, poema hám qosıqların óz ana tilinde oqıydı.
4. Jigit ári quwanıp, ári hawlıǵıp, ári qorqıp úyine qaray ushtı. (Sh.S.)
5. Geyde wáziri de, geyde jasawıl bası da ózleriniń kónilles adamları menen sóylesedi. (Ó.X.)
6. Írisqul biy xannıń gápinde az ǵana júzegóylik sezgendey boldı, biraq úndemedi. (T.Q.)

AYÍRÍMLANĖAN AĖZALÍ GÁPLER

§35. Gáptiń ayırımlanĖan ağzaları haqqında túsınık

141-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdegi ajıratıp kórsetilgen sózlerge itibar beriń. Olardıń qaysı sózge qatnaslı ekenin hám qanday xızmet atqarıp kelgenin anıqlań.

1. Biz, **jaslar**, elimizdiń haqıyqıy azamatı ekenimizdi iste kórsetewimiz kerek. (*«E.Q.»*) 2. Bunı Xiywa átirapında tek eki adam — **xan** hám **hákim** biletuǵın edi. (*T.Q.*) 3. Zarlıq toyǵa túske jaqın, yaǵnıy **toydıń áyne qızǵan waqtında** jetip keldi. (*Q.J.*) 4. Bul qabaǵın jar basına taslap ketken qızdıń anası — **Dárbiyke**. (*K.S.*) 5. Ol jaqtan qaraǵanda bul jerde, yaǵnıy **úylerdiń tásasında** ne bolıp atırǵanı kórinbeydi. (*Sh.A.*)

Ózi qatnaslı gáp aĖzanıń mánisin ayqınlap, anıqlap kelgen sózlerge **gáptiń ayırımlanĖan aĖzaları** delinedi.

Gáp ağzaları kóbinese ayqınlawısh mánisinde kelip ayırımlanadı. AyırımlanĖan ağzalar ózi ayqınlap, anıqlap kelgen ağzalardan keyin keledi hám olardan intonaciya arqalı ayırımlanıp aytıladı. Mısalı: Bizler, **balalar**, bul adamnıń izinen júrgendi jaqsı kóretuǵın edik. (*Q.A.*) Dáslepki gudoklardan soń jolawshılar poezdǵa — **vagonlarǵa** mindi. (*T.N.*)

142-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. AyırımlanĖan aĖzalardıń astın sıızıp, olardıń qaysı aĖzaǵa qatnaslı ekenligin hám qanday mánide túsindirip kelgenin aytıń.

1. Biz, basshılar, ullı isti de, kishkene isti de xalıq penen másláhátlesip sheshemiz. (*Ė.S.*) 2. Arba jegilgen sámen jorǵa — Gúlsarı da kútá ġarrı edi. (*Sh.A.*) 3. Jazǵı demalıs waqtında men spartakiadaǵa — Moskvaǵa kettim. (*G.I.*) 4. Saǵındıq bahadırdıń ornına bizden — mańǵıtlardan adam jollamaqshı eken. (*T.Q.*) 5. Usı jerge, Ėárezsizlik maydanına, elimizdiń kóp sportshıları jıynaldı (*«E.Q.»*)

143-shınıǵıw. Oqıń. Ayqınlawshlardı tawıp, olardıń qaysı aǵzanı ayqınlap kelgenin hám sorawların ayıp berıń.

1. Hámme, ásirese qızlar quwanışlı túrde qol shappatlap jiberdi. (*J.Sap.*) 2. Men óz atımnan siz — jaslarǵa alǵıs aytaman. (*K.S.*) 3. Buxara sháhárine ol kúndiz — sáskede kelip jetti. (*T.Q.*) 4. Ol shigitlerden usınday pitik — oǵada bolıq paxtalar kámalǵa keldi. (*Ó.A.*) 5. Jeke adamnıń shıqqan jerin tabıw qıyın — dút toǵay. (*T.Q.*)

144-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ayqınlanıwshı hám ayqınlawıshlardıń astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenine túsinik berıń.

1. Kúndegishe esikti asıqpay ashıp, meniń ákem — mektep muǵallımı kirip keldi. (*Q.D.*) 2. Biz óz tuwısqanlarımız — ǵárezsiz eldiń xalıqların qızǵın qutlıqlaymız. 3. Ol óz bilimlerin, óziniń dóretiwshilik ilhamın ullı maqsetke — elimizdi gúllendiriwge jumsaydı. (*«E.Q.»*) 4. Múmkin, duz nesip bolsa Hindstanda, siziń elińizde ushırasarmız. (*O.B.*) 5. Ol isenimli fermer aǵzalarına, ásirese Jumagúlge kóp járdem etti. (*«E.Q.»*)

§ 36. Ayırım-langan ayqınlawısh hám onıń xızmetine qaray túrleri

145-shınıǵıw. Gápkerdi oqıń. Dıqqat etilgen sózlerge itibar berıń, olardıń qaysı sózge qatnaslı ekenin hám qalay ayırım-langıp kelgenin túsendiriń.

1. Bizler, **jazıwshılar**, Berdaqnıń eskertkishine gúl qoyıw ushın keldik. (*I.Yu.*) 2. Toy tarqar kún — **Mamanlardı jolǵa uzatatuǵın kún** tuwdı. 3. Qonaqlar, ásirese **Mamannıń jaqın dosları** óz waqtında keldi. (*T.Q.*) 4. Ol Íssıqkól matrosı, yaǵnıy **ákesin** tap usı paroxodta isleydi degen sheshimge kelgen edi. (*Sh.A.*) 5. «Soyuz — 2» transport korabliniń túsi-riletuǵın apparatı Qazaqstan aymaǵınıń belgilengen rayonına — **Kókshetaw qalasınıń qubla jaǵında eki júz kilometr jerge** kelip tústi. (*«E.Q.»*)

Ózinen aldınğı gáp aǵzasınıń mánisin túsindirip, ayqınlap kelgen aǵzaǵa **ayırımlanǵan ayqınlawısh** delinedi.

Ayqınlawısh túsindirip, ayqınlap kelgen sóz **ayqınlanıwshı aǵza** dep ataladı. Mısalı: 1. Biz, **jaslar**, jámiyetimizdiń haqıyqıy dúziwshilerimiz. 2. Usı jerge, **Ǵárezsizlik maydanına** paytaxtıń kóp sanlı sportshıları jıynaldı. (*«E.Q.»*)

Bul gáplerdegi dıqqat etilgen ayqınlawıshlardıń aldında kelgen sózler ayqınlanıwshı aǵza. Olar usı gáplerde tiykarǵı gáp aǵzası xızmetin atqaradı.

Ayqınlanıwshı aǵza qaysı aǵzanıń xızmetinde kelse, ayqınlawıshlar da sol xızmetti atqaradı. Mısalı: 1. Biziń oljamız — **awqat** penen **kiyim** mut. (*K.S.*) 2. Qubladan, **Ámiw tárepten** bir topar atlı kiyatır. 3. Ilim menen texnikanıń rawajlanıwına erisken xalıqtıń — **rus xalqınıń** tili kútá úlken qızıǵıwshılıq tuǵızdı. (*Gazetadan*) 4. Onı, **Tóreshti** kóp uzamay balalar úyine jiberdi. (*N.D.*)

Bul mısallarda 1-gápтеgi dıqqat etilgen sóz — ayqınlawısh baslawısh, 2-gápтеgi ayqınlawısh pısıqlawısh, 3-gápтеgi ayqınlawısh anıqlawısh, 4-gápтеgi ayqınlawısh tolıqlawısh xızmetlerin atqarıp kelgen.

Ayırimlanǵan ayqınlawıshlar ózinen burın kelgen ayqınlanıwshı aǵzalarǵa qatnasına qaray ayırımlanǵan ayqınlawısh baslawısh, ayırımlanǵan ayqınlawısh bayanlawısh, ayırımlanǵan ayqınlawısh anıqlawısh, ayırımlanǵan ayqınlawısh tolıqlawısh hám ayırımlanǵan ayqınlawısh pısıqlawısh sıyaqlı túrlerge bólinedi.

146-shıǵıw. Kóshiriń. Berilgen gáplerdegi ayırımlanǵan ayqınlawısh baslawısh hám bayanlawıshtı tawıp, olardıń astın jazba tallaw úlğisi boyınsha sızıp kórsetiń.

1. Aq tikenliktiń arası sılt etpeydi, tıp-tınısh (*Ó.X.*)
2. Biz, ot oratuǵın mashina aydap atırǵan balalar, Daniyardı birinshi rek kórdik. (*Sh.A.*) 3. Biylerdiń jas úlkenleri — Murat shayıq penen Írisqul biy ortaǵa xandı alıp otırdı (*T.Q.*)

4. Poshsha torǵay — jol sazendesi,
Jetpese de hesh jerge esi,
Diń hawada ketkenshe esi,
Kúyip-pisip sayrar. Biraq ta.

147-shınıǵıw. Oqıń. Hárbir gáptegi qara hárip penen jazılǵanlar ayırılǵan ayqınlawıstıń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Alda, **uzaǵıraқта** mańıraǵan qoy-eshkilerdiń dawısı esitiledi. (*Ó.X.*) 2. Bul sorawına heshkimnen, hátte **shabar-mannan da** juwap bolmadı. (*T.Q.*) 3. Biziń ádebiyatımızdıń eki gigantı — **Abduraxman Jámiiy** menen **Alisher Nawayınıń** doslıǵı bul tuwısqanlıq baylanıslardıń ayqın kórinisi boldı. (*Gazetadan*) 4. Eki attıń ortasında tósi qayqayıp ókireń qaqqan piyada — Orazan batırdıń jalǵız ulı — **Maman**. (*T.Q.*)

148-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi ayırılǵan ayqınlawıslardıń irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Respublikada kóp aldınǵı xojalıqlar, mırılǵan aldınǵı qatar adamlar awıl xojalıq óndirisiniń naǵız sheber ustaları bar. (*Gazetadan.*) 2. Shayırlar aytqan gorizonttı ana tilindegi kók jiyegin búgin de kóre almadım (*S.S.*) 3. Xalqımızǵa ási-rese qala xalqına arzan ovoch, palız eginleri ónimlerin kóp jetistirip bereyik. (*Gazetadan*) 4. Keleshekte eldi basqaratuǵın siz jaslar bolasız. (*K.S.*) 5. Al, men usı kiyatırda olardıń mákan jayınan Jińishkeniń toǵayınan kiyatırman. (*T.Q.*)

§37. Ayırılǵan aǵzalardıń irkilis belgileri

149-shınıǵıw. Oqıń. Ayırılǵan aǵzalardıń irkilis belgileriniń qoyılıwına diqqat etiń. Olarǵa qanday irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin anıqlań.

1. Ózbekstan qádirlı miymanlarǵa, Belorussiya wákillerine, óz qushaǵın ashtı. (*«E.Q.»*) 2. Shama menen Tashkentten túsligirek jerde, Yangiyul rayonında, mashina sınaw stanciylarınıń úlken xojalıǵı jaylasqan. (*V.T.*) 3. Ol kúnshıǵısqa — Buxara sháhárine qaray jılıstı. (*T.Q.*) 4. Átirapı shól ósimlikleri: seksewil, kósik, qarabaraq aralas jantaq. (*T.Q.*) 5. Sol

tawlardıń qar basqan etekleri menen joqarı táreplerin qalıń toǵaylıq — dúttey qaraǵaylıq qaplap jatatuǵın edi. (*Sh.A.*)

Ayırım-langan aǵzalar máni hám intonaciyalıq ózge-sheligine qaray ǵáptiń basqa aǵzalarınan útir, sıziqsha hám jekke-siyrek qos noqat arqalı ayırım-langan jazıladı.

1. Ayırım-langan aǵzalırdıń, kóbinese bir yamasa eki jaǵınan pauza islenedi. Pauza islengen orınǵa útir qoyıladı. Útir arqalı bólinip jazılǵan ayırım-langan aǵzanıń intonaciyası qısqa, páseń aytıladı. Mısalı: Kúyme Jańakent qalasına, **Ǵayıp xannıń awılına** kelip toqtadı. Bul konferenciyanıń sheshimlerin biz, **respublikamızdıń jazıwshıları**, elimizdiń barlıq xalıqlarınday-aq asıǵıslıq penen kútken edik. (*J.S.*)

2. Ayırım-langan aǵza ayqınlanıwshı aǵzanıń mánisin anıqlap, daralap túsindirip kelgende, ayqınlanıwshı hám ayqınlawıshtıń arasındaǵı intonaciya biraz sozıńqı aytıladı. Bunday jaǵdayda ayırım-langan aǵza sıziqsha arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Áskerlikke alıwdı ótinip arza bergen jaslar — **Watandı qorgawshılar** Áskeriy Komissariatlarǵa kóplep keldi. (*S.Sm.*) Bıyl birqansha iri obyektler — **jańa elektrostanciyalar, gigant domnalar, ximiya zavodları, jeńil hám azıq-awqat kárxanaları** iske qosıladı. («*E.Q.*»)

3. Ulıwmalıq mánide kelgen ayqınlanıwshı aǵza daralap túsindirilip kelgende, ayırım-langan aǵzadan aldın qos noqat qoyıladı. Mısalı: Jer beti hár qıylı taw jınıslarınan: **qum, saz ılay, hák, granit, qumlı topıraq** hám basqa da jınıslardan quralǵan. (*Fizikalıq geografiyadan*)

150-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ayırım-langan aǵzalırdı tawıp, astın sıziń hám olarǵa qanday jaǵdayda útir, qanday jaǵdayda sıziqsha hám qos noqat qoyılatuǵının túsindiriyń.

1. Kóshtiń aldı Ámiwdáryanıń quyar ayaǵına, Aral teńiziniń jaǵalarına júgin tasladı. (*T.Q.*) 2. Ol qarańǵı túsiwin — qarańǵı túskenen keyin qáwip-qáterdiń bunnan kóre az bolatuǵının kútti. (*Sh.A.*) 3. Qural-saymanlardan:

günde, mala, moyıntırıq, shıgır, arba jetispeydi. (*A.Bek.*) 4. 1939-jıldıń gúzinde ulıwma xalıqlıq qurılısqa, úlken Fergana kanalına 160 mırn qazıwshı shıqtı. («*E.Q.*») 5. Olar búgingi mashqını qoyıp, toparı menen izge, Jańakentke kirdi. (*T.Q.*)

151-shınıǵıw. Ayırımlanǵan aǵzalarǵa tiyisli irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Olarǵa irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin hám qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin aytıp berıń.

1. Biraq biz mańǵıtlar ushın olardı kútiwden payda kórinbeydi. 2. Jańa qalanıń Jańakenttiń qurılısı baslandı. (*T.Q.*) 3. Sol waqıtta ol qarsı aldındaǵı alıs dalańlıqta yaǵnıy ózine málim Sarıózek kosmodromı tárepte tikke aspańǵa qaray shashılıp zımırıp baratırǵan bir nárseni kórdi. (*Sh.A.*) 4. Shayırlar aytqan gorizonttı ana tilimizdegi kók jiyegin búging de kóre almadıq. (*S.S.*)

5. Jańa oray Dushanbemizdi,
Súyiw men baxıtqa toldıq.
Dushanbege jas paytaxtıma,
Jańa temir jol menen keldim.

(*M.T.*)

Tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar:

1. Gáptiń ayırımlanǵan aǵzasınıń qaǵıydasın aytıń, mısál keltiriń.
2. Gáptiń qaysı aǵzaları ayırımlanıp aytıladı?
3. Ayırımlanǵan ayqınlawıshlar gáptiń qaysı aǵzaların ayqınlaydı?
4. Ayırımlanǵan aǵza qanday irkilis belgileri arqalı jazıladı?

152-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, ayırımlanǵan ayqınlawıshlardıń astın sızıń. Olardıń ayqınlanıwshı aǵzaǵa qatnaslı qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin, qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin aytıp berıń.

1. Men sizlerdi máńgi qar basıp jatırǵan tawlardıń arjaǵındaǵı, Íssıqkólge — dógeregi qalıń toǵay menen qaplangan jıllı teńizge alıp ketemen, — dedi. (*Sh.A.*) 2. Eki kózimiz dáryanıń órinde, Zayır jaqta. 3. Dáslepki jılı awıl jasları, ásirese hayal-qızlar jańadan shólkemlestirilgen klubqa aǵza

bolıp, ádewir jaqsı jumıslardı ámelge asırdı. (N.D.) 4. Sonnan Jańadardı boyına — Ubaydulla biy awılına barıp qayttı. 5. Olar Peterburgqa — patsha sarayına aman-esen jetipti. 6. Ot jaqqıshı bolıp otırǵan sol — Dálixan. (K.S.) 7. Ertede, bunnan birneshe jıl burın, Durun degen aǵayınlı tórt bala bolǵan eken. 8. Álbette, endi sol jas jawınger — Nayman-Ananıń balasın izlew heshkimniń oyına kelmey, yadınan shıǵıp ketipti. (Sh.A.)

BIRGELKILI HÁM AYÍRIMLANGAN AǴZALAR BOYINSHA TEST SORAWLARÍ

1. Qaysı qatarda bas aǵzalar birgelkili aǵza bolıp kelgen?

- A. Shortanbay toǵayına qonıs basqan mákan ele uyqıda.
- B. Bir-birine jarmasıp ketken qamıs qoralar menen sheńgel háremler siyrek qonıs basqan awıldı bir-birine tutastırıp turıptı.
- C. Mine, jańa-jańa ǵana hár jer-hár jerden morılar tútey basladı.
- D. Ullılıq aqıl hám ádep penen payda boladı.

2. Tómenдеgi ǵápte qaysı aǵzalar birgelkili bolıp qollanılǵan?

Kanaldıń eki jaǵası, eski jarlar, oy jerler qalıń qamıslarǵa urıqlar menen ajırıqlarǵa, súilmek penen pásheklerge bólengen.

- A. Baslawısh;
- B. Toliqlawısh;
- C. Pısıqlawısh;
- D. Anıqlawısh.

3. Ayırımlangan ayıqlawısh-pısıqlawısh bar ǵáplerdi tabıń.

- A. Bul saparı ol tawǵa dúrmiyinin de, portfelin de alıp kelgen edi.
- B. Shınında da, sol qapınıń arjaǵında — jaydıń ishinde ne bar eken?
- C. Aq paroxod kórinbegenlikten, bala dúrmiyinin qaptalına qoyıp, tómenge — tawdıń etegine qaray basladı.
- D. Asqar shınılar tawlardıń arjaǵınan kóringendey bolıp turadı.

4. Keleshekte eldi basqaratuǵın sizler — jaslar bolasız. Ǵápte qanday ayırımlangan aǵza bar?

- A. Ayırımlangan baslawısh;
- B. Ayırımlangan bayanlawısh;
- C. Ayırımlangan toliqlawısh;
- D. Ayırımlangan anıqlawısh.

5. Qubladan, Amiw tárepten, bir topar atlı kiyatır. Ǵáptegi ayırımlangan aǵzanı tabıń.

- A. Ayırımlanğan baslawış;
- B. Ayırımlanğan pısıqlawış;
- C. Ayırımlanğan anıqlawış;
- D. Ayırımlanğan ayqınlawış.

QARATPA AĞZALÍ GÁPLER

§ 38. Qaratpa aǵza haqqında túsinik

153-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń gáp ishinde útir arqalı bólinip jazılıwına hám tiykarǵı gápke qatnaslı mánilerine dıqqat etiń.

1. **Ata**, baǵmanlıqtı qaydan úyrendińiz? (*N.D.*) 2. Jıynaqtı uzaqqa sozıp otırıwǵa waqt joq, **joldaslar!** (*K.S.*) 3. **Balalar**, meniń aǵamdı kórdińiz be? Jańaǵı meniń aǵamdı kórdińiz be?! 4. — Áy **kánarı keń Enesay**, sen ullı dáryasań. 5. Men saǵan usıladı aytayın dep júrip edim, **Enesay-aw.** (*Sh.A.*) 6. Kórdińiz be, **joldas Muratov**, ele qanday terimshiler boladı. (*T.Q.*)

Qaratpa aǵzalar ayılajaq pikirge basqanıń dıqqatın awdarıw, qaratıw ushın sóylewshi tárepinen qollanıladı.

Qaratpa aǵza gáptiń quramında qaysı orında kelse de, intonaciya arqalı bólinip ayıladı. Mısalı: Qáne, **balalar**, áńgimeni soń sóylesemiz. **Ájaǵa**, seni atam shaqırıp atır. (*K.S.*) **Azat**, sen buǵan hesh qapalanba. (*A.B.*) Óytip sadalıq etpe, **nadan!** (*Ó.X.*)

Sóylewshiniń sózi qaratılğan adam yamasa basqa bir zatlardı, qubılıslardı bildiretuǵın sózlerge **qaratpa aǵza** delinedi.

154-shınıǵıw. Oqıń. Qaratpa aǵzalırdı tawıp, sóylewshiniń sózine qatnaslı olardıń mánilerin aytıń.

1. Ázizim, ónerli adamlardıń tárbiyasına ámel et. Adamlardı atasınıń xızmetleri emes, al ózlerinde bolǵan qábiletine qarap tárbiyalaw kerek. (*Termiziy*) 2. Balalar, sizlerdiń bárińizge de kóp-kóp sálem aytıptı. (*Sh.A.*) 3. Usını

ağama túsindirip aytarsañ, apa! 4. Bul qátelik ekilenbeydi, joldas xatker. 5. Xalayıq, búgingi jıynaqtı ashıq dep járiyalayman. 6. Kórdiñ be, Báke, olar qanday adamlar?! (Ó.X.)

155-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Qaratpa aǵzaldı tawıp, olardıñ astın sızıñ hám hárbir gáptiñ mazmunın túsindirıñ.

1. «Áy móminler, sizler óz ara sıbırlasıp sóyleskeniñizde gúna hám zorlıq jóninde, payǵambarǵa húrmetsizlik kórsetiw jóninde sóylespeñler. Sizlerdiñ sózleriñizdi Alla taala esitip turadı. Onnan qorqıñlar» (Quran, 58-súresinen).

2. Áy balalarım, eger shayırlar sóz jarıstırıp aytısatuǵın bolsa, onda olar shayır emes, al qosıqtıñ dushpanına aylanadı. 3. Áy balalarım, eger adam aqlı danalıq penen emes, al baylıǵına mardıyıp bopsa qılsa, bunıñ aqıbeti jaqsı bolmaydı. 4. Áy balalarım, burıñǵı zamanda ótken adamlar, baylıqtan asa ketkennen menmenlik kelip shıǵadı, al menmenliktiñ aqırı-zawalı bar degen. 5. Áy balalarım, qay jerde aqsha kóp bolsa, sol jerde gózzallıq penen ibratlı sóz pasıqqa shıǵıp qaladı. (Sh.A.)

§ 39. Qaratpa aǵzanıñ bildiriliwi

156-shınıǵıw. Oqıñ. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıñ qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin anıqlañ.

1. Seniñ astıńda ómirdiñ mol azıǵı jatır-aw, Aral. (Ó.A.)
2. **Joldaslar**, mäseleni júdá hám durıs sheshtiñiz. 3. Gúzdıñ kúni tárezige tartqanday bir nárse óne me, joq pa, kórsek qalay boladı, **Jáke?** — Júdá maqul, inim. 4. Bizler, **joldas xatker**, ġawashalardı tekserip kórdik. ġawashalardıñ rawajlanıwı, tárbiyası menen tanıstıq. 5. Kelip turıñız, **Qálender aǵa**, bizge járdem beriñiz, bilmegen jerimiz bolsa úyretiñiz. 6. — **Aqsaqal**, raxmet sizge, — dedim men oǵan. (Ó.X.)

Qaratpa aǵzalar, kóbinese ataw sepligindegi adam atları hám adamǵa qatnaslı aytılatuǵın sózler arqalı bildiriledi. Mısalı: — Úyden shıǵa bereyin degenimde, meni Aybergen aǵa toqtattı. — **Aybosın**, qayda bara-

tırsań, shıraǵım? — dep soradı ol tunjırap otırıp. — **Aq-saqal**, jay sóyley berıńız. (*Ó.X.*)

Qaratpa aǵzalar geyde atlıqlasqan kelbetlik hám almasıqtan da boladı. Mısalı: Júzińe júzim túspeyin, **opasız!** (*Ó.X.*) **Sen**, Jiyemurattıń tóseǵın salıp ber-sesh, — dedi Serkebay gúbirtiklep júrgen kempirine. (*T.Q.*)

Qaratpa aǵza wazıypasın jer, suw, watan, tábiyat qubılısların, haywanat atların bildiretuǵın atlıqlar da atqaradı. Mısalı: Írazı bol, xosh endi, **Gúlsarı!** (*Sh.A.*) **Dawıl**, qarastıń ğoy. (*Ó.A.*)

Qaratpa aǵzalar eki yamasa birneshe sózlerdiń diz-beginen de boladı: Mine, bul úlken iste biziń jámiye-timiz eń aldı menen mektepke, **qádirlı joldas muǵal-limler**, sizlerge súyenedi. (*«E.Q.»*)

157-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qaratpa aǵzalırdı tawıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin aytıń.

1. Balalarımınń nesiybesinen qıydıń, kásip-kárimnen ayır-dıń, zalım! (*T.Q.*) 2. Jaqsı, Asqar Ótewlievich, onda bizlerdiń ketiwimizge ruqsat etıńız. 3. Apa, bul jerge kúlki bolıwǵa kelgenimiz joq. 4. Qızlar, jigitler, meniń kúlgenimniń mánisi, dáslepki waqıtta men de sizlerdey boldım. 5. Sultan jora, «arpań bolsa qamshınıń keregi joq», — dep óziń aytatuǵın ediń ğoy. (*J.M.*) 6. Haw sorlı, nege quwanıp atırsań, ber-man juwır, bóriler kórmesin, — dep qıshqırdı ol. (*A.Bek.*)

158-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qaratpa aǵzalırdı tawıp, astın sı-zıń hám qanday sózler arqalı bildirilip kelgenin túsindirıń.

1. Begdulla, sen berman bir kelshi. (*Ó.A.*) 2. Sheshe, ol aytqanıń durıs ğoy... 3. Bul Aral mol ǵáziyne, zor ırıs ğoy, balalarım. (*K.S.*) 4. Jańa kásip penen elge qádemniń qutlı bolsın, azamat. (*T.Q.*) 5. Diyqan, jer suwǵar. (*«E.Q.»*)

6. Samal, sen alıp ushıp qanatlarıńda,
Biziń xalıq shadlıǵın gúz tańlarıńda,
Quslar, xoshent etkil párwazlarıńda,
Shadlıq esitilsin hawazlarıńda.

(*T.S.*)

§40. Qaratpa aǵzanıń intonaciyası hám irkilis belgileri

159-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qaratpa aǵzalardı tawıp, olardıń gáptiń qaysı orınlarında kelgenin hám qanday irkilis belgisi qoyılǵanın anıqlań.

1. Turdan, sen mına túyinshiklerdi qaltańa sal. 2. Pavel Grigorevich, siz benen dálillesip turıwǵa waqıt az. (*J.M.*) 3. Awa, meniń barlıq ótinishim, búgingi kúnim menen ayqın keleshegim seniń menen táǵdirles, qúdiretli Watanım! (*T.S.*) 4. Meni, Sáke, awdıń qunı sarsıldırıp otırǵan joq, joytılgan uyatı sarsıldırıp otır. (*K.S.*) 5. Bizlerdiń tilegimiz seniń názeriń bálent bolǵay, ulım. (*Ó.X.*) 6. Sıylıǵıńız qutlı bolsın, joldaslar. (*«E.Q.»*)

Qaratpa aǵzalar orın tártibi jaǵınan gáptiń basında, ortasında hám aqırında kele beredi. Qaysı orında kelse de, olar intonaciya arqalı bólinip aytıladı. Mısalı: **Mexanizator**, mártlik iste jawlan ur. (*«E.Q.»*) Sózge túsinbey, **Jelgeldi aǵa**, kúlsen kúle ber. (*Ó.X.*)

Qaratpa aǵzalardıń irkilis belgisi orın tártip hám intonaciyasına qaray tómendegishe qoyıladı:

1. Qaratpalar xabar gáplerde pás intonaciya menen aytıladı. Qaratpadan keyingi pauza qısqa boladı. Bunday jaǵdayda qaratpa aǵzadan keyin útir qoyıladı. Mısalı: **Balalarım**, men bul minberde bunnan jigirma jıl ilgeri bir sóylegen edim. (*T.Q.*)

2. Qaratpa aǵza soraw gáplerdiń quramında kelse, biraz kóterińki dawıs penen aytıladı, qaratpadan keyingi pauza sozıńqılaw boladı: Mısalı: **Balam**, ótken aqsham qayda boldıń? (*K.S.*)

3. Kúshli emocional-ekspressivlik mánige iye bolǵan úndew hám buyırıq gáplerde qaratpa aǵzalar kúshli intonaciya menen aytıladı. Mısalı: **Allayar**, qayt keyniń! (*T.Q.*) — **Apa**, tilińdi tart, endi jetti. (*G.I.*)

Qaratpa aǵzalar barlıq jaǵdayda gáp ishinde útir arqalı bólinip jazıladı. Olar gáptiń basında kelse keyninen, ortada kelse eki jaǵınan, keyninde kelse aldınan

útir qoyıladı: Mısalı: **Suban**, sen qalay dep oylaysañ, bizler baxıtlı bolarmekenbiz, ya? — dedim. (*Sh.A.*) Óziñ bileseñ, **Eseke**, qosıq penen sazdı olar maqul kórmeydi. (*K.S.*) Bul aytqanıñ bolmas, **otağası**. (*Ó.X.*)

Añlatıw: Qaratpa aǵzanıñ aldında **áy, háy, ha, pay** sıyaqlı tańlaq sózler yamasa qosımsha máni beriwshi janapaylıq xızmettegi sózler kelse, tutas bir intonaciya menen aytıladı hám arasına útir qoyılmaydı. Mısalı: **Háy jasawıllar**, tart qılıstı. Tiyme atama! **Ótemurat ata, ha Ótemurat ata**, xabarlas. **Pay apajan-ay**, sol nársege kewıl bólgendey házir meniñ waqtım joq. (*K.S.*) **Áy áziz**, bilip qoy, dos dostıñ qasında bolsa da yaki uzaqta bolsa da, olar bir-birine kózqarasın ózgertpeydi, bir-biriniñ sadıqlığına quwanıp júredi. (*Abulbarakat Qadiri*y)

160-shınıǵıw. Qosıqtı dawıs tolqını menen oqıñ. Qaratpa aǵzalardı tawıp, olardıñ basqa sózlerge qaraǵanda intonaciyalıq ózgesheligin anıqlań.

Qosshım, dostı, dushpandı tanı,
Hádden aspa, urma kókirekke.
«Jalgız attıñ shańı shıqpaydı»,
Tartpa jurttan óziñdi shetke.

Bir arbakesh kóshege qonıp,
Sózge aralastı kózi súzilip.
Óǵan sóziñ zaya, pay ǵarrı,
Bos sóz degen eshekke júk.

Al, sen jigit,
«Buzaw shabısı —
Sabanxana tóri» degen bar.
Júrme jalǵız, kópke tırısıp,
Bul sózimniñ mánisin ańǵar.

Kelte esaplap júrsen, ámeki,
Qulaǵına paxta tıqpa sen.
Kóp pushayman jerseñ bir márte,
Kópshilikten shetke shıqpa sen!

Telefonnan is jayın bilip,
Otır eken predsedatel.
Ushıp turdı Xasandı kórip, —
Kel, Xasanbay, hesh qısınba kel!

(M.T.)

161-shınıǵıw. Qaratpa aǵzalarǵa tiyisli irkilis belgisin qoyıp, kóshirip jazıń. Qaratpa aǵzalırdıń ǵáptiń qaysı ornında kelgenin hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

1. Yaqshı qaraqalpaqlar biz sizlerdiń tileǵıńızdı ullı dáre-jeli patshamızǵa jetkeremiz. 2. Kel, teńiz hám memizge de jetedi ǵoy aqsaqal. (K.S.) 3. Sońǵı ret buyıraman Abılqayır óz qolıńnan jıq tuwındı. (T.Q.) 4. Mine, usı adamgershiliktiń ózi turmıstıń da, muhabbattıń da arqawı qosshılarım. (Ǵ.I.)

5. Kavkaz sálem jasıl tawlardıń sebi,
Sálem jer juldızı gúlge orangan. (I.Y.)

6. Tuwılǵan jer kókiregimde tuyǵı bolıp saqlandıń,
Sen haqqında jazayın dep talay márte oqtaldım. (U.X.)

KIRIS AǴZA HÁM KIRIS ǴÁP

§41. Kiris aǵza haqqında túsinik

162-shınıǵıw. Ǵáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń ǵáptiń basqa aǵzalarınan ózine tán ózgesheligine itibar beriń.

1. Kombaınnıń qasında heshkim kórinbeydi. **Shaması**, Qasım bir jaqqa ketken bolıwı kerek. 2. **Pay**, sol kúńgi oyın-kúlki óz aldına edi-aw! 3. **Bárekella**, bular da talabında bolıp atır eken. 4. **Háy**, toqta, qayda baratırsań, toqta! — dep baqırstıq bizler. 5. — **Yaqshı**, onday bolsa házir baramız qaynaǵa. (Sh.A.) 6. Buǵan, **álbette**, maqtana alaman. 7. **Shınında**, bul ǵawashanı suwǵarıwǵa eki adam kóplik etpeydi. (Ó.X.) 8. **Tilekke qarsı**, ol kisi búgin joq, erteń keledi, — dedi. (T.Q.)

Ǵáptiń kiris aǵzaları tiykargı ǵáptegi ayılǵan pikirge sóylewshiniń hár túrli modallıq, emocionallıq, ma-

qullaw hám biykarlaw t.b. sıyaqlı qatnasların bildiredi. Olar gáptiń ulıwmalıq mazmunı yaqı onıń bir aǵzası menen mánilik jaqtan ǵana baylanısadı. Gáp ishinde pauza arqalı bólinip aytıladı. Mısalı: 1. **Báلكim**, ol úydiń átirapın aylanıp júrgen shıǵar. (*T.Q.*) 2. **Múmkin**, eliń centnerden de asar. 3. **Qısqa**sı, paxta ushın gúreste dáslepki jeńiske qádem attı. 4. **Awa**, ózimniń barǵım keldi. 5. **Joq**, keliwi múmkin emes. (*Ó.X.*) 6. **Alla bárekella**, o biysharanıń halı neshik bolar eken. (*T.Q.*)

Bul misallarda 1—2-gáptegi, **báلكim**, **múmkin** sózleri sóylewshiniń bolıp, shamalap aytıwın, 3-gáptegi **qısqa**sı sózi juwmaǵın, 4—5-gáptegi **awa**, **joq** sózleri maqullaw hám biykarlawdı, 6-gáptegi **alla bárekella** sózi sóylewshiniń tańlanıwın bildiredi.

Tiykargı gáptegi ayılǵan pikirge sóylewshiniń hár túrli qatnasın bildiretuǵın sózlerge **kiris aǵza** delinedi.

163-shıǵıw. Kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardı tawıp, olardıń astın sızıń hám gáptegi mánilik baylanısın aytıń.

1. Ótirik sóylep urlıq qılǵanlar, álbette, baxıtsız. (*T.Q.*)
2. Múmkin, bala emes, al kempirdiń ózi kelgindi shıǵar?
3. Meyli, bul jónindegi gápti keyinirek aytarmız. 4. Yapırmay, bunıń kóziniń kórgishin-ay! 5. Demek, seniń aqshalarınń túsip qalǵan onda. 6. Juwırǵan jerlerińdi de izlep kór, báلكim, tabılar. 7. Pay, nesin aytasań, qalada bolǵanımda ma... 8. Shınında da, bala qátelespegen eken. Onıń oylaǵanıday bolıp shıqtı. (*Sh.A.*)

164-shıǵıw. Oqıń. Kiris aǵzalardı tawıp, olardıń gáp ishinde basqa aǵzalardan bólinip aytılw sebebin hám mánisin túsindirip.

1. — Yaǵaw, qıynalıp júrgen joqpan, ene. 2. Shaması, jumısta qıynalıp júrgen shıǵarsań? 3. Múmkin, bir jeriń awırıp júrgen shıǵar? (*Sh.A.*) 4. Áttegene-ay, bunday waqıtlar uzaqqa sozılmadı. 5. — Há, álbette, esiń bar jigitseń, Taneke. 6. — Haw, Gúlsarını sen minip júrseń be? — dep hayran qaldı Tanabay. 7. — Siz shalǵını alıp orıp turıń, — dep Kárimbekov Ibrayımǵa qaradı. 8. — Álbette, oraman, joldas Kárimbekov. (*Sh.A.*)

§42. Kiris ağzamnı bildiriliwi

165-shıngıw. Gáplerdegi dıqqat etilgen sózlerdiń qanday ağza ekenin hám qanday sóz shaqabı arqalı bildirilip kelgenin anıqlań.

1. **Álbette**, onnan beri kóp waqıtlar ótti. 2. **Demek**, biyiklew de, tómenlew de adamına paylı. 3. **Awa**, onı keleshek kútedi. 4. **Aytpaqshı**, Jáhángir ağa biler bunı. 5. **Pay**, **neteseń**, mına ġawasha eńbekti esh qıldı-aw... 6. **Kerisinshe**, bolmas is bolğan eken, endi onı jónlewdiń ġamın jegen jaqsı. 7. **Joq**, Jáhángir ağa onday námárt emes, qattı márt, qarıwlı, polat adam. 8. **Qalay**, ġawashalardı qayta tiriltiwge bola ma? (*Ó.X.*)

Kiris ağzalar morfologiyalıq jaqtan tómendegi sóz shaqapları hám sózlerdiń dizbegi arqalı bildiriledi:

1. Modal sózlerden boladı: *álbette, bálkim, mümkin, itimal, qullası, demek, meyli, qáydem* t.b. Mısalı: **Álbette**, bilmewińiz itimal, Rámet ağay. **Bálkim**, olar dım úndespey til biriktirip júrgen shıǵar. **Demek**, oǵan adamlar da isenedi. (*Ó.X.*) **Mümkin**, ketip qalğan shıǵar. (*Ğ.I.*)

2. Modallıq mánige ótken atawısh hám feyil sózler arqalı bildiriledi: *baxtıwızǵa, haqıyqatında, shınında, durısında, ótinishim, qısqası, táwekel, ıqtıyarı, mısalı, mäselen, jaqsısı, tiykarınan, aqırı, menińshe, aytayıq, aytpaqshı, birinshiden, ekinshiden* t.b. Mısalı: **Ótinishim**, ekewiniń de esigin arqadan ashıp ala qoyıń. **Táwekel**, men erteńge shekem oylanıp kóreyin. (*T.Q.*) **Qısqası**, is háwij alıp ketti. **Aytpaqshı**, Aydana bıyl paxtanıń jarısın mashına menen teremiz degen edi. (*Ó.X.*)

3. Tańlaqtan, maqullawshı hám biykarlawshı (*awa, joq*) sózlerden boladı. Mısalı: **Átteń**, usı waqıtta Zerxan bolar ma edi. **Awa**, Junǵar xanınıń keńesgóyi edi. (*T.Q.*) **Joq**, Vanyanı uslap alıp ketti dewge bir de dálil joq. (*V.K.*)

4. Kiris ağzalar modallıq mání bildiretuǵın eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbegi arqalı da bildiriledi. Mısalı: **Nókerlerdiń aytıwı boyınsha**, ol kese japtan

ótip atırǵanda jaradar bolǵan. (*J.Sap.*) Jáhángir aǵa, **irasın aytqanda**, bunıń sırın bir bilse, sizdi biledi dep oylastıq. (*Ó.X.*)

166-shınıǵıw. Oqıń. Kiris aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı hám sózlerdiń dizbegi arqalı bildiriliwin aytıń.

1. Itimal, olardıń bunnan da jaqsı pikirleri, usınatuǵın egini bar shıǵar, bálkim. 2. Sonday-aq, sizler de Jáhángir aǵanıń sózine heshteńe alıp qospadıńız, basqa pikir aytpadıńız. 3. Demek, bul sol pikir menen kelistik degen sóz. 4. Solay eken, onda biz mákke ekkendi maqullaymız. 5. Shının aytqanda, álbette, bul kútá úlken jeńis. 6. Qáne solay eken, bilek sıbanıp iske kirissek deymen. 7. Sóytsek, eki paydamız naq tiyedi. Birinshiden, jaqsı ot-jem jıynap alamız. Ekinshiden, endigi paxta egisine mol tiykar salamız, bilsem. (*Ó.X.*)

167-shınıǵıw. Kiris aǵzalardıń astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqabı hám sózlerdiń dizbeginen bolǵanın anıqlań.

1. — Álbette, olay bolsa Ellikqalanıń keleshekte sol dárejede rawajlanatuǵına kimniń dawı bar. 2. Demek, solay eken, biz buǵan iláhiyda bir is dep qaraymız. 3. Házirgi dáwirde kitap oqımaytuǵın adam joq desem qátelespeymen, bálkim. 4. Menińshe, bul da jaqsı. 5. Awa, bul ǵawashalardıń tuqımın Jáhángir aǵanıń sepkeni yadımda. 6. Pay-pay, shıraǵım, iláya kásibińnen kámal tap. 7. Joq, bul bolǵan emes. (*Ó.X.*)

168-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa oyınızdan modal sózlerden, modal mánili atawısh sózlerden bolǵan hám **tańlaq, awa, joq** sózlerinen bolǵan kiris aǵzası bar ǵapler tawıp jazıń.

§43. Kiris aǵzalardıń mánileri

Kiris aǵzalar tómendegi mánilerdi bildiredi:

1. Isenim, bildiriw, tastıyıqlaw mánilerin bildiredi: *haqıyqatında, shınında, álbette, sóz joq, durıs* t.b.
Mısalı: **Haqıyqatında da**, Ómirbek ǵarrı kóp qıyınshı-

lıqtı bastan keshirgen adam edi. (Ó.X.) **Durıs**, buğan sizler de gúmanlısız. (T.Q.)

2. Boljaw, gúman etiw, shamalaw mánisinde keledi: *múmkin, bálkim, shaması, itimal, sirá* t.b. Mısalı: **Múmkin**, olar jerlerin álleqashan tógip qoyǵandı. **Shaması**, bir jerlerge tayıp ketip qulaǵan bolsa kerek. (Ó.X.)

3. Quwanıw, ókiniw, tańlanıw, qıynalıw mánilerinde qollanıladı: *meniń baxtıma, tilekke qarsı, bárekella, átteń, pah, haw* t.b. Mısalı: **Meniń baxtıma**, búgin kún de qattı suwıq boldı. **Yapırmay**, kúnniń suwıǵın-ay, adamdı shıdattırar emes, tula boyımdı jaylap baratır. (S.A.) **Átteń**, bul quwanış uzaqqa sozılmadı. (T.Q.)

4. Bayan etilgen pikirdiń kimge tiyisli ekenin, tártibin bildiredi: *menińshe, meniń oyımsha, bayqawımsha, onıń aytıwına qaraǵanda, birinshiden, ekinshiden, bir jaǵınan, ekinshi jaǵınan* t.b. Mısalı: **Menińshe**, siziń erligińizdi atap ótiw kerek. (A.B.) Jıllı suw qoylar ushın júdá paydalı. Bul **birinshiden**, qoylarǵa bir jem bergen menen barabar, **ekinshiden**, jıllı suw ishken qoylar ish taslamaydı. (J.S.)

5. Sóylewshiniń pikiriniń basqa pikir menen baylanıslılıǵın, juwmaǵın bildiredi: *solay etip, sóytip, sonday-aq, demek, aqırı, qısqaşı, mısalı* t.b. Mısalı: **Sóytip**, aq shashlı analar, keywanı hayallar meni gáhi ótmishke, gáhi baxıt tańı atqan kúnlerge ertip ketti. **Aqırı**, xalıq degen shayqalǵan teńiz, onıń tereń jeri de, sayız jeri de boladı. (T.Q.)

6. Maqullaw hám biykarlawdı ańlatadı: *awa, joq, qoy, qoyshı, jaraydı* t.b. Mısalı: **Awa**, anaw biyik tawǵa qarap baǵdarlap ayday ber. (T.N.) **Joq**, maǵan heshkim aytqan emes. (Ó.X.) **Qoy**, bul námártlik maǵan heshqanday jaraspaydı. (J.S.)

169-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerdegi kiris aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz arqalı bildirilgenin hám mánilerin túsindiriy.

1. Durıs, sen Toqtasınınıń balasıań. 2. Bunday bolıp júrgenińdi, álbette, onıń ózi de bilmeydi. 3. Shaması, ol ıssıda boldırsa kerek. 4. Múmkin, ıssılap bası awırǵan shıǵar.

(*Sh.A.*) 5. Meniñ baxtıma, Pechorin Kavkaz tawlarınıñ buldırıp kóringen taslarına qarap, jol júriwge onsha asıqpay otırdı. (*M.L.*) 6. Átteñ, solay dep aytqan menen Jiyengúldiñ kewli ıñıldı. 7. Pah, áne bul haqıyqat is. (*Ó.X.*)

170-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Kiris aǵzalardı tawıp, astın sızıñ. Olardıñ qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin hám mánilerin aytıp beriñ.

1. — Mısalı, meniñ ákemniñ kóp emes, biraq ta azın-awlaq jeri bolǵan. 2. — Qáne, bunı kim aytıp bere aladı? (*Ó.X.*) 3. Meniñ oyımsha, biziñ atam hárbir aǵashtı jaqsı kóredi. (*Sh.A.*) 4. Birinshi gezekte, minnetli wazıypañdı atqarǵanıñ bolar, ekinshiden, meni shın súygeniñ boladı. (*T.Q.*) 5. Aytpaqshı, ótken jumada ustazımız benen Xiywaǵa barıp edik.

171-shınıǵıw. Álbette, múmkin, meniñ baxtıma, menińshe, ayt-paqshı, demek, birinshiden, ekinshiden sózlerin qatnastırıp gáp dúziñ. Olardıñ jazılıwdaǵı irkilis belgilerine itibar beriñ.

§44. Kiris gáp haqqında túsinik

172-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıñ. Sol gáplerdegi dıqqat etilgen sózlerdiñ kiris aǵzalardan qanday ózgeshelikke iye ekenligine itibar beriñ hám ayırmashılıǵın anıqlañ.

1. **Sen bileseñ be,** jurt onı ne ushın jaqsı kóredi. 2. **Óziñe belgili,** ol gúmilji sóyleytuǵın adam ǵoy. 3. Ásirese, **Jálmen aytqanday,** Ayxan oqıwǵa ketkeli ol ózine isenetuǵın boldı. (*T.Q.*) 4. **Bilemen,** bul jerlerde sen de bolǵansañ. (*S.S.*) 5. **Durısın aytıw kerek,** búgin men ol jóninde ádewir oylansam da, úyge keliwine qarsı edim. (*A.Á.*)

Kiris gápler dúzilisi jaǵınan kiris aǵzaǵa qaraǵanda keñeyip, gáplik belgige iye boladı. Olar tiykarǵı gápten intonaciya arqalı bólinip ayıladı. Mısalı: **Óziñiz bilesiz,** qánigeler tañlaw bas másele bolıp otır. **Nesibeli aytqanday,** ol awıl keñestiñ xatkeri bolıp shıqtı. (*Ó.X.*)

Kiris gáppler quramı jaǵınan eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı bolıp keledi. Mısalı: **Durısın aytıw kerek**, jańa qońsı menen tez tanısıp kettik. (*Á.A.*) **Ózim bilemen**, olardıń zeynine tiymey, jasırın ruqsat berip qoyıppan. **Bilemen**, shoshańlap táǵı da gápti ózi baslaydı. (*Sh.S.*)

Bul gápplerde **ózim bilemen** kiris gápi eki bas aǵzalı, al **bilemen, durısın aytıw kerek** degen kiris gápplerde kórinip turǵan baslawısh joq. Olar bayanlawısh quramınan dúzilgen bir bas aǵzalı kiris gáp boladı.

Sóylewshiniń óz pikirine qosımsha pikir bildirip kelgen gápplerge **kiris gáp** delinedi.

Kiris gáppler, kiris aǵzalar sıyaqlı tiykarǵı gáptegi ayılǵan pikirge qatnaslı isenim bildiriw, tastıyqlaw, keshirim soraw, dıqqat awdarıw, eske túsiriw t.b. mánilerdi ańlatadı. Mısalı: 1. **Men oylayman**, bul jer keleshekte gúllengen mákangá aylanadı. (*«E.Q.»*) — isenim bildiriledi. 2. **Siziń aytqanıńız durıs**, ol haqqında men hesh nársede oylamaǵan edim. (*Ó.X.*) — tastıyqlaw, maqullawdı. 3. **Ruqsat berseńiz**, men olardıń basshısı menen sóylesip kóreyin. (*K.S.*) — ruqsat sorawdı. 4. **Serledińiz be**, kókmar qaysı atlınıń qolında kóp boldı. (*T.Q.*) — dıqqat awdarıw mánisinde. 5. **Ózińiz bilesiz**, jawdıń beti qayttı. (*K.S.*) — eske túsiriw mánisinde. 6. Bul shabıwılǵa baylanıslı biy babanıń iske asırıwı tiyis oyları bar ma, **kim bilsin**. (*T.Q.*) — boljaw mánisinde.

173-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kiris gápplerdiń astın sıızıp, olardıń quramın aytıń (eki bas aǵzalı ma yamasa bir bas aǵzalı ma).

1. Men sóylesem, taqsır, men bularday sholasqan bay emespen. (*K.S.*) 2. Óziń aytqanday, bir taxtqa eki xan sıymaydı. 3. Ullı Qońıratnıń hákimi, haqıyqatlıqtı aytsam, bul balanıń gápi demessiz dep oylayman. (*T.Q.*) 4. Állekim biledi, onıń kewliniń nelerdi párwaz etip júrgenin. 5. Ózlerińiz bilesiz, bizde paxta egilmeydi. (*S.S.*) 6. Bilemen, usı tilge shorqaqlıǵım ózimnen basqaǵa zıyanın tiygizip júrgen joq. (*Sh.S.*)

174-shınıǵıw. Berilgen úzindilerdi oqıń. Kiris aǵza hám kiris gáplerdi tawıp, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın, kiris gáplerdiń bas aǵzalarınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám Araldıń táǵdiri haqqında óz sezimlerinizdi bayanlap sóylep berin.

1. Tilekke qarsı, biz ámeliy isimizde diyqansılıq júrgiziwde ilim tiykarınan júdá alıslap kettik. Almaslap egiwge itibar bermedik. Usılardıń nátiyjesinde, ashıq moyınlawımız kerek, jerlerimiz buzıla basladı, yaǵnıy olar jaramsız jaǵdayǵa túsip qala basladı.

2. Usı orında, aytatuǵın bolsaq, eki kórinisti bayanlap kórsetkim keledi: birinshisi, alpısınshı jıllardıń basları. Kóz aldımızda gorizont penen tutasıp atırǵan, jańǵa ráhát úlken teńiz. Onıń dártke dawa órkeshlengen tolqınları, hawa reń keńliklerdegi shapshıp oynap júrgen balıqları ruwxıńdı kóteredi. Tırnaday dizilgen paroxodlar, uzın-qısqa barjılar, jeńil shayqalıp ketetuǵın qayıqlar dıqqattı ózine tartadı.

Ekinshisi, 1987-jıldıń iyun ayınıń basları. Moynaqtıń qaq ortasınan turıp, óz jaǵaların taslap ketip atırǵan biyǵuna Aralǵa qaray tigilemen. Kóz aldında quwrap atırǵan tóbelikler, olardıń artında qurı temirge aylanǵan kemeler, paroxodlar, barjılar, yarımı qumǵa batıp ketken qayıqlar...

Mine, eki kórinis, eki sezim.

Gáp búgingi Aral haqqında. Demek, Araldı saqlap qalıw kerek. Bular bir adamnıń isi emes, kópshiliktiń isi. Isenemen, ele Aral burınǵı qáddine keledi hám onıń suwlarında kemeler júze baslaydı. (P.Sh.)

§45. Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń irkilis belgileri

175-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olarǵa irkilis belgileriniń qaysı orında qoyılǵanın anıqlań.

1. **Shımında**, endi bizge júk kóteretuǵın nar kerek edi. (Ó.X.) 2. Men, **tilekke qarsı**, ózimniń súyikli joldasım menen xoshlasa almadım. 3. **Yapırmay**, usı kiyatırǵan Jáhangir aǵa emes pe eken? Júris-turısı sol ğoy, **shaması**. 4. **Durısın aysam**, súwretimdi kúnde sorap, mazamdı alıp júr. (Ó.A.) 5. Jigirma aw qansha balıq uslaydı, **ózińiz bilesiz**. (K.S.)

Kiris ağza hám kiris gápler, kóbinese gáptiń basında, siyregirek ortada hám aqırında keledi. Olar awızeki sóylewde intonaciya arqalı bólinedi, páseń pauza, tez temp penen ayıladı.

Kiris ağza hám kiris gáplerde tómendegi irkilis belgileri qoyıladı:

1. Kiris ağza hám kiris gápler gáptiń basında kelse keynine, ortada kelse eki jaǵınan, keyninde kelse aldınan útir qoyıladı: **Shaması**, bul jigit jergilikli jerde tuwılǵan bolıwı kerek. (S.S.) Buǵan, **álbette**, maqtana alaman. Bul shigit emes, suw túbinen shıqqan hasıl gáwhar, **aqırı**. (Ó.X.) Júweri atızda ne jeytuǵın edim, **óziń bilmeýseń be?** (A.Bek.)

2. Kiris gápler geyde eki jaǵınan sızıqsha arqalı bólinip te jazıladı. Bunday jaǵdayda kiris gáp tiykarǵı gáptiń ortasında keledi: Diyqan balaların kim kóp kór-gen bolsa — **men oylayman** — sol ómirdi súyedi. (V.N.)

176-shınıǵıw. Oqıń. Kiris ağza hám kiris gáplerdi tawıp, olardıń intonaciyalıq ózgesheligin hám qanday orınlarda irkilis belgisi qoyılatuǵının túsindirıń.

1. Tuwrı, onıń aytqanı biraz haqıyqatlıqqa keledi. (T.Q.)
2. Men aytsam, ayırım adamlardıń tańlanıwı itimal. (Ó.X.)
3. Qaydan shıqsa sonnan shıqsın, gápimdi qızıq qılıw ushın qasımnan da qosıp-qosıp jiberdim. (Sh.S.) 4. Sóz joq, onnan keshirim sorawǵa tiyisliseń. (A.G.) 5. Tıń jerlerdi názerde tutatuǵın bolsaq, eń tiykarǵısı sonnan ibarat, bunda eń áhmiyetli wazıypanı alǵa qoydı. («E.Q.») 6. Bul, álbette, jaqsı qásiyet. (Ó.X.)

177-shınıǵıw. Kiris ağza hám kiris gáplerdi tiyisli irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardıń bildiriliwin aytıń.

1. Meniń baxtıma búgin kún qattı suwıttı. (Ó.A.)
2. Menińshe Marat Izimbetovqa biziń házilimiz unamasa kerek. 3. Aqırı jiptiń basın uslay almaǵanın kórgeń ákesi baqırıp, násiyatın aytıp óziniń qasına aldı. 4. Birinshiden ol Ústirtke birneshe ret keldi. Ekinshiden jatqan quwdaladan

qanday qurılıs materialı shıǵadı degen oyda da boldı. (S.S.)
 5. Máni ańlatpaytuǵın meniń bul xabarıma álbette ózimnen
 basqa heshkimniń túsiniwi múmkin emes. (Q.D.) 6. Sol
 aytqanday ıssınıń ózi de bıyılǵı jılı jańa baslandı ğoy. (G.I.)
 7. Ulım sen aytqanday bizge diyqan ata bolıw qayda. (O.X.)

178-shınıǵıw. Tómenдеgi berilgen modal mánili sózlerdi keltirip, yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan gáp dúziń. Gápińizde kiris aǵzalardıń hár túrli orınlarda keliwin esapqa alıń.

Sózler: haqıyqatında, durıs, álbette, múmkin, tilekke qarsı, átteń, menińshe, demek, sózsiz.

Qaratpa hám kiris aǵzalardı tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar:

1. Qaratpa aǵza dep nege aytamız, olar qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
2. Qaratpa aǵzalardıń qaratpa sóz-gáplerden ayırmashılıǵı qanday? Olardıń irkilis belgilerin aytıń, mısallar keltiriń.
3. Kiris aǵzanıń qaǵıydasın aytıń, olar qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
4. Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń ayırmashılıǵın aytıń, olar bir-birinen qanday belgileri menen ayırıladı, mısıl keltiriń.
5. Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń orın tártibi, intonaciyası hám irkilis belgisin aytıń, mısallar keltiriń.

**QARATPA, KIRIS AǴZALAR BOYÍNSHA
TEST SORAWLARÍ**

1. Keltirilgen mısallardan tuwısqańlıq qatnas bildiriwshi qaratpalar qollanılǵan gápti tabıń.
 A. — Xojayınıńa ayt, usta, — dedi Maman.
 B. — Ho, ho jiyen, zor kórineseń, ıras zorlıǵındı bileyin mına sorawıma juwap ber.
 C. Bunday mákannan binayı ómirinde ayırılıp bolmas, aqsaaqal.
 D. Nabada, dúnyaǵa qızıǵıp ótirik sóyler, suǵanaqlıq qılar kún tuwsa, babalarımınıń ruwxı bar dep oyla, meni oyla, baxıtsız-ban dep oyla, qozım.
2. Keltirilgen gáplerдеgi kiris aǵzalardıń mánisin anıqlań. 1. Durıs, buǵan sizler de isengensiz. 2. Elge, sózsiz, jeńis penen qaytamız. 3. Shınında da, paxtanı suwǵarıwǵa eki adam kóp-lik etpeydi.

- A. Tastıyıqlaw, isenim, shamalaw;
 B. Tastıyıqlaw, isenim, maqullaw;
 C. Isenim, maqullaw, tastıyıqlaw;
 D. Isenim, tastıyıqlaw, maqullaw.
- 3. Aqırı, xalıq degen teńiz, onıń tereń jeri de, sayız jeri de boladı ğoy. Gáptegi astı sızilǵan sózdi anıqlań.**
- A. Tańlaq sóz; C. Kiris aǵza;
 B. Qaratpa aǵza; D. Kómekshi sóz.
- 4. Qaysı gápte feyillerden bolǵan kiris aǵza berilgen?**
- A. Pay, ózińiz bir qayırqom, teńi-tayı joq adamsız daǵı. (S.S.)
 B. Birinshiden, men onı tanımayman, ekinshiden, seniń pikirini durıs emes. (K.S.)
 C. Aytpaqshı, keshegi jigit búgin de kele me? (T.Q.)
 D. Menińshe, Zulfiya apamız, bálkim, Esitkendur biziń «Qırq qız»dın dańqın. (T.Q.)
- 5. Kiris aǵza xızmetinde qollanǵan modal sózlerdi tabıń.**
- A. Kerek, lazım, ğárez; C. Qullası, hátte, lazım;
 B. Mısalı, awa, demek; D. Itimal, shıǵar, dárkar.

OQÍWSHÍLARDÍŇ TIL BAYLÍĞÍN ÓSIRIW

179-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń ádeplilikke úyretetuǵın tárbiyalıq áhmiyetine máni berip, awızsha sóylep beriń.

ATA-ANANÍ HÚRMETLEW HAQQÍŇDA

Áy balam, aqıl juwırtıp bilgil: ata-ana húrmet-izzetin moyınǵa alıw lazım. Sebebi, perzenttiń tiykarı ata-anadur. Ne ushın ata-anamdı húrmet qılaman dep, kewlini keltirme. Olar seniń ushın ólimge tayar turadı... Sen sonı biliwini kerek.

Eger hárbir perzent aqıllı dana bolsa, ata-ananını mehir-muhabbatı ushın hesh nárseni orınlawdan bas tartpaydı... Ata-ananını jumısı — seni tárbiyalap ósiriw hám saǵan jaqsılıq úyretiw.

Ata-ananını kewlin hesh te renjitpe, olardıń júrek-bawırın daǵlama. Sen ata-ananını haqqına din jaǵınan ámel qılmaısań da, aqıl-múriybet, adamgershilik kózqarastan ámel qıl.

Ata-ana sağan jan-táni menen ğamxorlıq qıladı, eger sen olarğa qáte is qılsań, sen heshqanday jaqsılıqqa sazawar emesseń. Sebebi, adam ata-ananıń jaqsılığını bilmese, basqa birewdiń jaqsılıǵına baha bere almaydı. Óz perzentiniń seni húrmet qılıwın qáleseń, sen de óz ata-anańdı húrmet qıl. Sen ata-anaña qanday is qılsań, perzentini de sağan sonday is qıladı...

Miyras alıw niyetinde ata-anańnıń ólimin hasla tileme. Olardıń ırısqsı arqalı ırısqa iye bolasań. Birewdiń ırısqsın alaman dep háreket qılma. Sennen hal-awhalı jaqsıraq bolğan adamlarğa qızǵanısh penen qarama...

Dúnya-malsızlıqtan jarlı bolsań da, aqılǵa bay bolıwǵa háreket qıl, sebebi dúnya-mal menen bay bolǵannan góre, aqılǵa bay bolğan jaqsıraq: aqıl menen dúnya-mal tabıwǵa boladı, biraq dúnya-mal menen aqıl tawıp bolmaydı... Mına nárseni bil: aqıl ol urı alıp kete almas, otta janbas, suwda batpas bir qımbat bahalı nársedur.

Eger aqlıń bolsa óner úyren, sebebi ónersiz aql lipassız tán yaki bet-álpeti joq adam sıyaqlı. Bilim bul — aql belgisi degen eken. («*Qawısname*». *Qayqawıs*)

OQÍW JÍLÍ DAWAMÍNDÁ ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

180-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Tekstini qanday stilde jazılǵanın anıqlań hám mazmunın sóylep beriń.

SHAY QASHAN PAYDA BOLǴAN

Shay bunnan úsh mın jıl burın Qıtayda málim bolğan. Bir ápsanada aytılwına qaraǵanda shopanlar bir jasıl ósimliktiń japıraqların shaynağan qoy-eshkilerdiń shaqqanlasıp qalǵanlıǵı, biyik jarlarǵa da órmelep shıqqanlıǵın bayqap qalğan. Sonnan keyin olardıń ózleri de sol japıraqlardı keptirip, suwǵa qaynatıp ishıp kórgen. Sonnan shay ishiw pútkil Qıtayǵa taralıp ketken.

Keyin ala shay Yaponiyada hám basqa Aziya ellerine de taraldı. Al, Evropada birinshi ret 1517-jılı portugallar, 1610-jılı gollandlar shaydıń mazasın tatıp kórdi. Ásirese, Angliya

xalqı shaydı júdá jaqtırıp qaldı. Házirgi waqıtları olar shay ishiw boyınsha dúnyada birinshi orındı iyeleydi. Rossiyada shay birinshi ret 1638-jılı payda boldı. Onda mongol xanı Altın xan orıs patshası Mixail Fedorovichke alıp kelgen sawǵalarınıń arasında tórt pud shay japıraǵın da qosıp jibergen edi. Sonnan keyin kóp waqıt ótpey shay ishiw Rossiyada da úrdiske aylandı. Búgingi kúnde shay ósimligi planetamızdıń barlıq ellerinde ósiriledi. Al, eń iri shay ósiriwshi eller Hindstan, Shri Lanka, Indoneziya, Pakistan, Yaponiya, Vetnam, Iran, Túrkiya esaplanadı. («E.Q.»)

181-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Gáptiń grammatikalıq tiykari baslawısh hám bayanlawıshtıń astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqabınan bolǵanlıǵın, sorawların aytıń.

Jawın ele silpilep jawıp tur edi. Kósheden mashinalar dizbegi izǵıp ótip tur. Faralarǵa shaǵılısqan gúmis tamshılar marjan monshaqlar kibi asfalt tósın tınımsız sabalaydı.

Jigit plashınıń jaǵasın ásten kóterip qoydı. Ol joldıń ǵırıra jaǵasın enlep atırǵan záwlim biyik jaydıń joqarı qabatına kóz tasladı. Jetinshi qabattaǵı shetki aynanıń jarıǵı óshti.

Ol usı oyına bekkem isendi. Hátte, gúmanlangan da joq. Alda turǵan alıs sapar tuwralı oyladı. Ekewi uzaq qıdırdı. Aspan tórinde jımınılasqan juldızlar olardı qol bılǵap shaqırıp atırǵan yańlı qas qaǵadı. (S.I.)

182-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Ataw gáplerdi tawıp, olardıń bildiriliwin hám ataw gáp dep atalıw sebebin túsindiriy.

Tún. Yarım aqsham. Adamlar túnniń tatlı ráhátinde. Tek tún qusları menen tún haywanları ǵana túnde tınıp tappay júr. Basqalar bawır basqan jerinde, úyrenge ornında, jaylı jayında, úrdis etken jaylarında jatır.

Tún házligi — turmıs házligi. Tún qanday tamasha! Aspan ashıq. Jaǵımlı hawa. Tınıshlıq. Aydıń sáwlesi kók aspanǵa aq mamıq jawıp qoyǵanday kórinedi. Aq bultlar jaqtılı sáwlege bólenip jılısıp baratırǵanday seziledi.

Jaz ayı. Shańqay tús. Japıraqlar jım-jırt. Tereklerdiń shaqaları shıǵırǵan quyashqa denesin kúydirip turǵanday sallanısp tur. Qara teriden qurash kiygendey gújimler múl-gip turǵanǵa uqsaydı. Qapırıq ıssıda qalıń toǵayǵa kirip bol-maydı. Jaylaw átirapında qozı-ılaqlar, úyirilip turǵan jılqılar menen qara mallar quyashqa arqasın berip toparlasıp tur.

183-shınıǵıw. Qaratpa, kiris aǵzalardıń irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardıń gáptiń basqa aǵzaları yamasa gáp penen mánilik baylanısın túsindirir.

1. Áy balam sóz tıńlawdan qashpa, adam sóz esitiw, tıńlaw arqalı sózge sheber boladı. (*Qabusnamadan*) 2. Durısında da maǵan aspannıń jiyeginen ushpa aq bult kórindi. (*A.R.*) 3. Shaması Ayzada usını kútip otırǵan da edi. 4. Jigitler sizlerdiń gápińizdiń rá máwizine qaraǵanda kosmosqa adamsız raketa ushqan, solay ma! 5. Al sonda ol raketanı kim basqarıp, kim baǵdarlap otıradı. 6. Álbette mámleketlik máp bárinen de joqarı turadı. 7. Men haqıyqatında da solay oylaǵan edim. 8. Demek sen hámmege unaǵansań da. 9. Sálem Anna Ivanovna qalay, salamatsız ba? 10. Miynetkesh xalıq álbette óziniń jaratılısı jaǵınan ol ázeliy doslıqqa, tuwısqanlıqqa beyim hám qumar. (*I.Y.*)

184-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerdegi birgelkili aǵzalardı tawıp, olardıń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqanın hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenligin aytıń.

1. Nargizdiń júreгинdegi isenim barlıq gúllerdi tań qaldırdı. Bunday qúdiretli muhabbat penen tolqınlı dáryalardı, túpsiz teńizlerdi júzip ótiw múmkin. Bunday muhabbat penen sheksiz sahralardan, tóbelerin bult qaplaǵan biyik-biyik tawlardan asıp ótiw múmkin. Bunday ullı muhabbatqa múnásip bolǵanlar barlıq qawıp-qáterlerden aman ótedi, jeńis penen diydilegen jerine jetedi. (*Sh.R.*)

2. Áliy de, Jáliy de kewillendi. Awıldan eki-úsh shaqırım alıslamay-aq qamıslıqtıń arasınan pırıldap shıqqan qırǵawıllar, qoyanlar kóbeydi. Jáliy ırastan da sheber ılaqshı edi. Qoyan qashsa boldı, atınıń jalına asıla gúrjiyip izine tússe aman jibermeydi. (*T.Q.*)

SHÁRTLÍ QÍSQARTÍWLAR

- A.Á.** — *A.Áliyev*
A.B. — *A.Begimov*
A.Bek. — *A.Bekimbetov*
A.O. — *A.Orazov*
A.P. — *A.Pushkin*
A.S. — *A.Sadiqov*
Á.G. — *Á.Genjebayev*
«A»j. — *«Ámiwdârya» jurn.*
Á.T. — *Á.Tâjimuratov*
Á.Sh. — *Á.Shamuratov*
«E.Q.» — *«Erkin Qaraqalpaqstan»*
G.I. — *G.Izimbetov*
Ġ.S. — *Ġ.Seytnazarov*
X.S. — *X.Seytov*
I.Q. — *I.Qurbanbayev*
I.Y. — *I.Yusupov*
«J». — *«Jetkinshek»*
J.A. — *J.Aymurzaev*
J.M. — *J.Muratbayev*
J.Sap. — *J.Saparov*
K.M. — *K.Mâmbetov*
K.S. — *K.Sultanov*
Q.Aral. — *Q.Aralbayev*
Q.D. — *Q.Dosanov*
Q.E. — *Q.Ermanov*
Q.E. — *Q.Erniyazov*
Q.J. — *Q.Jumaniyazov*
«Q.J.» — *«Qaraqalpaqstan jasları»*
Q.n.m. — *Qaraqalpaq naqıl-maqallar*
M.D. — *Mırzağaliy Dâribaev*
M.K. — *Mustay Kârim*
M.T. — *Mırza Tursinzada*
N.D. — *Nâjim Dâwqaraev*
N.S. — *Nâzir Saparov*
P.Sh. — *Pirmuxamed Shermuxamedov*
R.F. — *Raxmat Fayziy*
S.A. — *Sadriddin Ayniy*
S.N. — *Sadiq Nurimbetov*
S.S. — *Saparbay Saliyev*
T.J. — *Tilewbergen Jumamuratov*
T.Q. — *Tôlepbergen Qayıpbergenov*
T.N. — *Turdimurat Nâjimov*
T.S. — *Tâjetdin Seytjanov*
V.K. — *Valentin Kataev*
Ó.A. — *Ótegen Ayjanov*
Ó.X. — *Óserbay Xojaniyazov*
Z.V. — *Zoya Voskresenskaya*
Sh.A. — *Shıñǵıs Aytmatov*
Sh.R. — *Sharap Rashidov*
Sh.S. — *Shawdırbay Seytov*

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
Qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı	3
VII klasta ótilgenlerdi tákirarlaw	6
Morfologiya	6
Kómekshi sóz shaqapların tákirarlaw	6
Modal, tańlaq hám eliklewish sózlerdi tákirarlaw	7
Gáp aǵzaların tákirarlaw	8
Dóretiwshilik tekst hám shıǵarma	10
§1. Tekst haqqında túsiniq	10
§2. Dialog hám onıń irkilis belgileri	13
Shıǵarma jazıwdıń teoriiyası hám ámeliyatı	16
§3. Shıǵarma jumısı haqqında ulıwma túsiniq	16
§4. Shıǵarma jumısınıń mazmunı boyınsha túrleri	17
§5 Shıǵarma jumısınıń jobası hám oǵan qoyılatuǵın talaplar	18
§6. Shıǵarma jumısına epigraf tańlaw	20
Sintaksis hám punktuaciya	
Sintaksislik baylanıslar	24
§7. Sintaksislik baylanıs haqqında túsiniq	24
§8. Sózlerdi baylanıstırıwshı qurallar	25
§9. Sózlerdiń sintaksislik baylanısıw túrleri	28
§10. Baǵınıńqılı baylanıstır túrleri	31
Sózlerdiń sintaksislik baylanısıwın tákirarlaw	35
Sóz dizbekleri	38
§11. Sóz dizbegi haqqında túsiniq	38
§12. Sóz dizbeginiń basqa til birliklerinen ayırmashılıǵı	40
§13. Sóz dizbeginiń dúzilisi	42
§14. Sóz dizbegindegi mánilik qatnaslar	45
Gáp	49
§15. Gáp hám onıń tiykarǵı belgileri	49
§16. Gáptiń mazmunına qaray túrleri	51
§17. Gáptiń dúzilisine qaray túrleri	58
Bir bas aǵzalǵı gápler	62
§18. Bir bas aǵzalǵı gáp haqqında túsiniq	62
Feyil bir bas aǵzalǵı gáplerdiń túrleri	65
§19. Iyesi belgili gáp	65
§20. Iyesi belgisiz gáp	66
§21. Iyesi ulıwmalasqan gáp	68
§22. Iyesiz gáp	70
Atawısh bir bas aǵzalǵı gáp	72
§23. Ataw gáp	72

§24. Toliq hám toliq emes gáppler.....	74
Sóz-gáppler	77
§ 25. Sóz-gáppler haqqında túsiniq.....	77
§26. Maqullaw hám biykarlawshı sóz-gáppler	78
§27. Soraw hám tańlaq sóz-gáppler	80
§28. Qaratpa sóz-gáppler	82
Birgelkili aǵzalı gáppler	86
§29. Gáptiń birgelkili aǵzaları haqqında túsiniq.....	86
§30. Birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwshı qurallar	87
§31. Birgelkili bas aǵzalar	90
§32. Birgelkili ekinshi dárejeli aǵzalar	91
§33. Birgelkili aǵzalardıń irkilis belgileri.....	93
§34. Birgelkili aǵzalardı ulıwmalastırıwshı sózler hám olardıń irkilis belgileri.....	95
Ayırımǵan aǵzalı gáppler	99
§ 35. Gáptiń ayırımǵan aǵzaları haqqında túsiniq.....	99
§ 36. Ayırımǵan ayqınlawısh hám onıń xızmetine qaray túrleri	100
§ 37. Ayırımǵan aǵzalardıń irkilis belgileri	102
Qaratpa aǵzalı gáppler	106
§ 38. Qaratpa aǵza haqqında túsiniq.....	106
§ 39. Qaratpa aǵzanıń bildiriliwi.....	107
§ 40. Qaratpa aǵzanıń intonaciyası hám irkilis belgileri.....	109
Kiris aǵza hám kiris gáp	112
§ 41. Kiris aǵza haqqında túsiniq.....	112
§ 42. Kiris aǵzanıń bildiriliwi	113
§ 43. Kiris aǵzalardıń mánileri	114
§ 44. Kiris gáp haqqında túsiniq.....	116
§ 45. Kiris aǵza hám kiris gápplerdiń irkilis belgileri	118
Oqıwshılardıń til baylıǵın ósiriw	121
Oqıw jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw	122
Shártli qısqartıwlar	125

**Mádenbay Dáwletov, Ernazar Dáwenov,
Dárigúl Seydullaeva**

QARAQALPAQ TILI

8-klass ushın sabaqlıq

Qaraqalpaq tilinde

«Bilim» baspası
Nókis — 2019

Redaktorı *S. Baynazarova*
Kórk. redaktorı *I. Serjanov*
Tex. redaktorı *B. Turımbetov*
Operatorı *G. Serimbetova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 28.01.2019-j. Tip «Tayms KRRP» garniturası. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Kegl 11. Kólemi 8,0 b.t. 8,96 esap b.t. Buyırtpa № . Nusqası 14220 dana.

«Bilim» baspası. 230100. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«O‘zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı.
100129, Tashkent, Nawayı kóshesi 30.